

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 111 (16721)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 2,
вторник

Ат салган шагы 19.30
Садар өртээ 3 рубль.

ЫДЫКТЫГ IX БОГДА-КЕГЭЭН МООРЛАП КЕЛГЕН

Дүүн, сентябрь 1-де, Тыва Республиканың төвү Кызыл хоорайга Индиядан Тывага Калачакра Өөредии чорудары-биле Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту Чамбал Намдол Чокыи Келсен болгаш Россияның буддистериниң Ыдык Гуру Башкызы Джампа Тинлей Москва таварыштыр самолет-биле ужуп келген.

Оларны Кызылдың аэропор-тундан Тыва Республиканың

Чазааның харысалгалыг ажил-дакчылары база республиканың болгаш Өөредиг дыннаары-биле өске-даа девискээрлерден баш удур чедип келген орус, бурят, моол буддист чүдүлгелиглер уткаан. Хүндүлүг аалчыларны олурткан машиналар аэропорттан хоорайже чоруп олурда, кадактар туткан дыка хей чүдүкчүлөр мөгейип, уткуй чоруп олурган машиналар доктаап уткаан.

Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка Улуг Будда Шакьямуни Бурганның танказын белекке берип тур.

Ш.Д.Ооржакка болгаш тыва чонга байыр чедирген. Ооң дараазында Ону Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Тывага Калачакра Өөредии чорудары-биле чалааның дыңнааш, Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламаньң хөлчок өөрээнин, ооң харын-даа бодунуң хүрээзинден 10 лама-башкыларны мандала (шамбала оранының дүрү-хевирин) тургузары-биле чоруткан. Тывага Сарыг Шажын Өөредииниң сайзыралыга ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың ролу база хөлчок улуг бооп турарын Ол үнелеп, аңаа өөрүп четтирген. Россияның составында турар үш буддист чүдүлгелиг чурттар Калмыкия, Бурятия, Тыва оларда өгбелериниң чүдүп чорааны амгы национал деп санап турары Сарыг Шажынга бердинген ынак чоруу кайгамчык бооп турар. Ынчангаш ол Ыдык Ынакшыл тыва чоннуң сеткилинде канчаар-даа аажок күштүг бооп турарын бо хүннерг болуушкун херечилеп турар.

Тыва болгаш тибет чоннар-ның эрте-бурунгудан эгелээн ыдык харылзаасы кажан-даа үзүлбес, кезээде быжыг болур. Калачакра Өөредии дээрге нация чоннуң ниити кадкыш-лын аарыг-аржыктардан, бойдустун халаптарындан камгалаар, экономиктиг ажил-агымьның сайзыралын экижидеринге хамаарышкан Ыдыктыг Езулал болур. Бо удаада Калачакра Өөредии республиканың чонунуң массалы-биле арагалаар чоруун чавырылдырып, ниити национал сагыш-сеткилин чыгаай, ажил, амьдыралының сайзырангай болуру дээш чорударың Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту аазаан. Калачакра Өөредииге белеткелди эки чорутканы дээш Ол организастыг комитеттин даргазы, ТР-ниң Чазааның канцеляриязының удуртукчузу Д.Д.Ооржакка болгаш ол дээш сагыш салып ажилдап турган бүгү кижилерге өөрүп четтирген.

Чүректің ханызынга чылыг байдалга эрткен ужуражылга төңчүзүндө ийи тала Чырыткылыг Башкы XIV Далай-ламага бо кайгамчык Калачакра Өөредииге авыралы дээш өөрүп четтирип, Аңаа хамаарыштыр эн чылыг сестерни солушкан.

Борис ОНДАР.

ЧҮРЕКТИҢ ХАНЫЗЫНДАН УЖУРАЖЫЛГА

Сентябрь 1-де хүндүскүнүң 2 шакта ТР-ниң Чазак Бажынынга Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржак Чырыткылыг Ыдык Башкы IX Богда-Кегээн Чесун Дамба, Ыдыктыг Гуру Башкы Джампа Тинлейни болгаш өске-даа лама башкыларны хүлээп алган. Аңаа тыва Чазактың талазындан Шериг-оол Дизижикивичтен ангыда, ТР-ниң Чазааның канцеляриязының удуртукчузу Дандар Дандар-оолович Ооржак, Чазак Даргазының шажын айтырылларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Биче-оол олар болгаш массалыг парлалга чеп-сектериниң ажилдакчылары киришкен.

Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту.

Шериг-оол Дизижикивич бир дугаарында сөс алгаш, Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктуга тыва черге ийи дугаар кээп турары-биле чүрээниң ханызындан байыр чедиргеш, орук-суур кандыг келгенин сонуургаан. Оон дараазында Ш.Д.Ооржак Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктунуң каш чыл бурунгаар бир дугаар моорлап келгениниң соонда-ла, Ооң ынчангы тыва чонга күзээн чаагай күзээшкенини амьдыралга херек кырында боттанып, чоннуң өзүп төрүүр чоруу улгадып, школаларга өөренир улуг-дарыг саны көвүдөп, школалар туттунуп, аарыыр-аржыыр чорук көскүзү-биле эвээжеп, чоннуң күш-ажылчы орулганы улгадып, эртемденнер, студентилер саны көвүдөп, аар

кем-херек үлгедир чоруктар кызырлып, амьдыралдың деңгели бедип эгелээнин онзалап демдеглээн. Ооң дараазында Шериг-оол Дизижикивич Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктунуң ийи дугаар Тывага кээрин четтикпейн манап турганын, Ооң маңаа Калачакра Өөредии чорудуп, Улуг Ыдыктыг Езулал эрттиреринге белеткел чорудар организастыг комитетти ТР-ниң Чазааның канцеляриязының удуртукчузу Дандар Дандар-оолович Ооржакты баштады тургусканын дыңнаткан. Ук комитет болдунар-ла аргаларны ажыглап тургаш, белеткелди кыска үе иштинде чоруткан. Көскү чедишкенин турза-даа, чоннуң массалы-биле арагалаар чоруу, чамдык аныяк-өскениң наркоманияже хандыкшылдыг байдалы ам-даа

улуг, чоннуң ниити сагыш-сеткилин хей-аьды куду хевээр дээрзин Дарга чугаалааш, Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктунуң ийиги моорлап кээп, Улуг Ыдык Езулал Калачакра Өөредии бээри эн онза чугула бооп турарын дыңнаткан. Тыва чоннуң амьдырал-чуртталгазынга эргежок чугула, чүгле бистин республиканың эвес, Россияның төөгүзүңге онзагай болуушкун болуп артар Ыдык Өөредигни Тывага чорударыңа хамаарыштыр тибет башкы Лопсан Түбтеңниң, Ыдыктыг Гуру Башкы Джампа Тинлейниң үлүү канчаар-даа

аажок улуг болганын Ш.Д.Ооржак онзалап демдеглээн. Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктунуң ийиги моорлап келиишкининиң соонда Тывага политиктиг байдалдың экижиир дээрзинге идегелин Дарга илереткен. «Уениң Дугуйу» деп кайгамчык Улуг Ыдык Езулалдың тыва черге болур деп турары Чырыткылыг Улуг Башкы XIV Далай-ламаньң ыдыктыг авыралы, ачызы дээрзин база онзалап айтырган.

Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту бодунуң хары сөзүңге Тыва Республиканың Чазааның Даргазы

Ыдыктыг IX Богда-Кегээн биле Ыдыктыг Гуру Башкы Джампа Тинлей, очулдурукчу буддист кыс Майя Малыгина.

Спирт сөөртүкчүзүңге Саян какпазы

Тываның болгаш Хакасияның эрге-чагыргалары күженишकिनерин каттыштырган

Эрткен хүннерде эрге-хоойлу камгалаар органның харыылап турар Тываның оралакчы премьеры И.Н. Товарищтай республиканың Организастыг кем-херек үлгедиглери-биле демисел чорудар эргелелиниң начальниги Н.Ю. Некрасов-биле кады кожавыста Хакасияга ажилчын үнүшкүнүг барып чораан.

Ийи таланың ужуражылгазының кол сорулгазы – спиртлеггерство-биле (арага суррогаттарының чажыг садыглаашкыны-биле) кады демиселди чорудары. Тывада барган аалчылар Хакас

чазактың болгаш күш структура-ларының бо айтырыг-биле дорт ажилдап турар удуртукчулары – Хакасияның Чазак Даргазының бирги оралакчызы В.И.Цыганок, республиканың иштики херек-

тер сайыдының бирги оралакчызы В.А.Рудич болгаш Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының тус черде эргелелиниң начальниги А.Г.Шукин олар-биле ужурашкан.

Кожалар тыва коллегаларын бүрүнү-биле деткээнер, ында кижилер элдепсинер чүве чок: Тывада ышкаш оларда база хоранның водканың болгаш ооң-биле холбашкан өлүм-чидимниң айтыры кончуг чидиг болуп

турар. Медицина статистиказының сан-медээзин езуугаар алырга, ында бо чылын чүс-чүс хоранныышкыннар болгаш аргадан өлүп-хораар он-он таварылгалар демдеглеттинген. Хакас парламентиниң депутатының чугаазы-биле алырга, тус черниң суурларының чеве-хөөрлеринде арагадан хоранна-нып өлгеннерни ажаар чер тывылбайн турар апарган. А ол бүгү оо-хоранныг техниктиг

спирттин үндүрүп турар чери билдингир – ол дээрге Хакасияның гидролиз заводу, амгы үеде «Мибиэкс» ААН-дир. Тываның-даа, Хакасияның-даа истекчилери заводтан үндүрген чигеттиң тарап чоруп турар оруктарың шагда-ла санап үндүрген, ону мөөнү-биле садып ап турар сайгарлыкчыларның-даа, фирмаларның-даа ат-сывы билдингир, ынчалза-даа...

(Уланчызы 2-ги арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● 1989 чылда бүдүргөн, ажылаар куусаазы эрткен, ядролуг бүдүмөлдөрдүн дуглаан К-159 деп суг адааның күчүлүг хемезин Мурманск областа Гремиха деп черден сөөртүп аппарат чорда, сөөртүр сыдымнар үзүлгенинден ук хеме 170 метр ханы черде дүшкөн. Соңгу флоттуң штаб начальниги Кравченко, Шериг-Далай флотунуң кол команддылакчызы Куроедов олар ында чеде берген, байдалды контрольдап турар. Ондактың дугайын Италияга албан чоруу кылып турган В. Путинге дораан илеткээ. Владимир Путин Сардиния ортулукка итали премьер С. Берлускони-биле ында чеде берген, "Москва" деп крейсерге ужуражып тура, ийи чурттарның шериг-далай күштери

кады өөредилге эрттирип турарын дыңнаткан болгаш атомнуг хемениң сугга дүшкенинге харадалын илереткен. Чогуур даалгаларны Шериг-Далай флотунуң удуртукчуларынга берген.

● Октябрь 5-те Чечен Республикага президент соңгулдалары болур. Бо албан-дужаалга кордакчы 11 кижини бүртүктээ.

● Ленинград областың Ломоносов дээр суурунда идик-хеп дараар бичи мастерская ажылдап турар. Ында күрүне сүлдөлөрүн даарап турар. Чурттуң Президентизи кедер хүндүлөл бөргүн дараар чагыгы олар алган болгаш кылып эгелээ. Ооң хоолгазын бо айда президентиге көргүзөр.

Самара обласка нефть

дажыглаар судно Волгага сугга дүшкөн, ооң чүдүрүп чорааны 2000 тонна нефтиден 600 кг нефть төгүлгөн. Онда байдалдар яамызының ерт өжүрүкчүзү ийи дайынчы балыгланган.

● Тайваньга 7 каът чуртталга бажыңыга кезек аныктар содалашкан соонда, өрт үнгөн, 13 кижиге өлгөн. Уруун кускаптап алган анык ие чедиги каъттан хендирден тутунуп бадып оргаш, өпөязын оскунарга, чаян бооп, адаанга турган өртчүлөр тудуп алган. Тайваньның президентизи Чень Шуйбянь өрт болган черге дораан-на чедип келгеш, качыгданнарга дуза чедирерин аазаан.

● Карачаев-Черкеск Республикага президент соңгулдаларының ийиги туру эрткен. Түннели ам дээрезинде билдинмес, ынчалза-даа соңгукчуларның 20-ден эвээш эвес хуузу киришкенде, соңгулдаларны болган деп

санаар.

● Делегейниң космос станциязында Россияның "Прогресс" корабли ужуп чеде берген болгаш 2,5 тонна янзы-бүрү чүктөрүни дүжүрүп берген. Ында россия-америк космонавтыларның кадының байдалы эки.

● Санкт-Петербургга "Агрорус" деп көдээ ажыл-агый делгелезинге 30 чурттарның төлээлери киришкен. Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрери эвээжеп, харын оларны чийк өртөк-биле садып алгаш, улуг өртөккө сайгарып турар черлер көвүдээнин РФ-тиң көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем сайыды Алексей Гордеев дыңнаткан.

● Багдадтың кыдыынага 4 машинага үдөдип алгаш, Саддам Хусейн Иран уунче бар чораан деп ирак радио эрткен воскресеньде дыңнаткан.

● Челябинск хоорайда хөөрде 30 ажыг мусульман тураскаал-

дарны билдинмес кижилер үрөгдөөн. Мусульман кыстар баштарын ак аржылылар-биле шарып алгаш чоруурга удурланганындан ындыг вандализм бооп турар кире.

● Иркутск — 700 муң чурттакчылыг хоорай. Сөөлгү хүннерде ында уругларның мөннингит аары непертээр, эмнелгелер долган, күнде-ле 10 шаа уругну чыгытырып турарындан бөгүн олар аарыгдан аараан уругларның саны 800 четкен.

● Кубага чайның сөөлгү хүнүн эрткен воскресеньде демделгелээ. Гааваның төп шөлүнге школачы уруглар аъттар мунуп байырлаан.

● Спорт. Делегейниң чийк атлетика маргылдаазынага Россияның спортчулары 4 алдын, 5 мөңгүн, 5 хүлер медальдарны чаалап алган.

(Агентилелдер медээлеринден).

Тываның болгаш Хакасияның эрге-чагыргалары күженишкенин каттыштырган

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Спирт садыгжыларын чеже-даа тудуп турза, оларның кол баазазы бүдүн-бүрүн хевээр артып калган, а туттурганнарнын орнунга чаа садыгжылар кээп турар. Ындыг болганындан 2000 чылдан эгелеп техниктиг спиртиң бүдүрүлгезин заводтуң херии базымнар-биле улгаттырганы таварылга эвес.

Ужуражылга үезинде чугаа, чүнүң-даа мурнунда, гидролиз заводунуң дугайында болганы чугаажок. Тывадан барган аалчыларны ынангышкыны оттуруп турар медээ-биле таныштырган. В.И. Цыганоктуң чугаа-зы-биле алырга, хөй-ниитиниң ыйдышыкынының, а ооң иштинде Тываның эрге-чагырга органнарының кыйгырынының түңнелинде, Хакасияның чазаанда республиканың девискээринге техниктиг спиртиң бүдүрүлгезиниң турар азы турбазының айтырыын өөренип көрүп эгелээ. "Хакасияның Чазаа бо чылын-на заводту хаарының дугайында төнчү түңнелди хүлээп алыр сорулгалыг" — деп, Василий Иванович чугаалаан.

Абакан-Аксинда гидролиз бүдүрүлгезини хаашкыны Тывага суррогаттыг араганың айтырыын бүрүнү-биле кайын-на шийтпирлээр чүве деп. Чүге дизе кожавыста ам-даа 5 шак-ла ындыг — Красноярск болгаш Иркутскиде ийи, Канскиде бир заводтар бар болуп артпышаан. Ынчалзажок «технарның» агымы элээн сынгаары чугаажок болбайн аан.

ИХЯ-ның болгаш АЧФАЗ-нин удуртулганы-биле ужуражылгага кады ажылдажылганың тодаргай талаларын чугаалашкан. Н.Ю. Некрасов хакас коллегаларга Тываның ИХЯ-

Хакас Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы В.И. Цыганок, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы И.Н. Товариштай, ТР-ның ИХЯ-зында Организаствыг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел чорудар эргелелдин начальниги Н.Ю. Некрасов оларның чугаалажып

зында Организаствыг кем-херек үүлгедиглери-биле демисел чорудар эргелелдин сөөлгү чылдар дургузунда техниктиг спирт садыглакчыларынга хамаарыштыр чыгган материалдарын дамчыдып берген. Тывалар бо угланышыкында оларны оранчок мурнай бергенин хакас оперативниктер миннинген. Бистиң республикада бо талазы-биле бежен ажыг кеземче херээн судтарже дамчыткан, оларның 9-унга хамаарыштыр шийткелдерни үндүргөн... А Хакасияда «оо-хоран» садыгжыларынга хамаарыштыр суд практиказы барык чок. Ында-хаа ажыглап турар кеземче — торгаалдар, арагадан миллион-миллион орулгалыг спирт сааркчыларынга ол чүү-даа эвес.

Хакас болгаш Тыва истекчилерниң солушканы материалдар

кол нуруузуңда чажыт хевирлиг. Ынчалзажок бир факт-барымдааны олар парлалгага ажыдып бергенер. Мында чугаа спирт бизнестин «чаглактаан» погонуг «диареңнерниң» дугайында чоруп турар. Тыва-даа, хакас-даа талалардан. Мындыг медээ-дыннадыгларның дамчыдышыкыны ийи республиканың эрге-чагыргаларының болгаш күш структураларының бот-боттарына бүзүрелин, сорулгаларының шыңгызын херечилеп турар. Ындыг болганда түңнел албан көстүп келир. Бодавыже, удавас улустун Саян дээрбээ деп адаары Кызыл — Абаза — Абакан — Кызыл автооруу оо-хоран сөөртүкчүлериңе Саянның олдаа, бо-даа талазынга какпа апаары чадавас...

Ю.НИКИТИН.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ШИЛЧИДИЛГЕЛЕР КЕЛБИШААН

Калачакраны ыдыктаарыңга ажыттыңган ачы-буян агар санынче акша-хөрөңгилерни киирери уламчылавышаан.

Дуза чедиргени дээш «Тыва-Алко» КХН-ге, «Трансал» КХН-ге, Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле салбырынга, «Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы» КУБ-ка, Харылзаа болгаш информацияга күрүне хайгааралының

эргелелинге, «Тывахарылзаа-информ» ААН-ге, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы» ААН-ге, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. А ол ышкаш Я.Х. Даваага, Михаил Ким-оолович Кууларга, Алла Арнольдовна Хамнагдаевага, Минчимма Донгаковна Олайга, Уран Мандаревна Сааяга, Ай-Эжи Олеговна Сааяга, Дарыма

Олегович Сааяга, Александр Чолдуюевич Сааяга, Долгар Катан-Караевна Доклакка, Лариса Салчаковна Кууларга, Эвелина Начиновна Иргитке, Мерген Алдай-оолович Конзай-оолга, Чайзат Эрес-ооловна Конзай-оолга, Менги Мергенович Конзай-оолга, Матильда Мергеновна Конзай-оолга, Чайне Эрес-ооловна Ооржакка, Рита Очур-ооловна Молдурукшуга улуу-биле өөрүп четтирдивис.

Оргкомитет.

БАЗА

КАТАП ХЫНААР

Кызылдың чагыргазы хоорайның бүтү ниити билит школаларының чаа өөредилге чылынга белеткелин хынаан. Дмитрий Донгак баштаан комиссия школаларны кезээн. Ниитизи-биле школалар өөреникчилер хүлээп алырынга беленин олар демделгелээ. Коллективтер септелге ажылдарын дооскан.

Бо чылдан эгелээш уругларның школага айыыл чок чоруунче улуг кичээнегйи угландырып эгелээ. Ынчангаш хоорайның ерт чериниң болгаш санитар-эпидемиологтуг хайгаарал төвүнүң ажылдакчылары школаларга хамаарыштыр ооң мурнунда бижип берип турганы тус-тузунда сагындырыгларын канчаар күүсеткенин хынааннар. Школаларның удуртукчулары чай дургузунда дыка хөй сагындырыгларны өрт болгаш санитар негелделеринге дүүштүр эде кылып алганы хыналда үезинде илерээ. Ынчалза-даа ам-даа чедир кылыр ажылдар хөй: чижээлээрге, өрт чериниң инспекторлары барык школа бүрүзүндөн шын эвес коштунган электри сывырындактарын болгаш тайылбыр бижик чок шийттерни тыпканнар. Столова-ларга, химия, физика болгаш информатика класстарына өрт сигнализацияларын тургузары, өрт өжүрер баллоннарны чедир садары негетинип турар. Хоорайның өөредилге комитетиниң эргелекчизи Галина Гостеваның чугаалап турары-биле алырга, чүгле өртчүлөргүн сагындырыгларын эдеринге барык 7 миллион рубль негетинер. Мэрия бо хүннерге чедир 1,5 миллион рубльди берген. Оларга өрт өжүрер баллоннарны

садып алган. Четпейн турар акшаны келир чылдың бюджетинче киирери-биле ол-бо черлерге бижиктерни чоруткан.

Школаларда электриктерниң чогуңдан электри шугумнары хайгааралдан үнгөн, эргижирээ. Мэр Дмитрий Донгак хоорайның авария албаны школаларны база харылаар кылдыр ажылды организастаарын аазаан.

Санитар эмчилерниң талызындан сагындырыглар база эвээш эвес болган. Чамдык школаларның спорт залдарында чырык, а столоваяларында чөм чир савалар чедишпес болган. Спорт шөлдеринде чашпан оъттар үнгөн школалар база бар. Хоорайның 4 дугаар школазынга хамаарыштыр элээн шыңгыы чугаа болган. Комиссия спортзалдың одалга системазын, школа чанында бедик хоолойны дарый алдыртып кааптарынга дузалаарын аазаан. Ооң спорт шөлү чашпанныг. Ону оъттан арыгларын мэр дааскан.

Школа коллективтери боттарының күштери-биле шийтпирлеп болур чамдык айтырыгларын ийи хонук иштинде шийтпирлээрин комиссия кижигүннери директорларга дааскан. Олар четпестерни эдил-чазаанын комиссия база катап хынаан. Мэрияның парлалга албаны.

ЧАЖЫДЫ-БИЛЕ АППАР ЧЫТКАШ...

Тываның Каайлы албанының дыңнатканын езугаар алырга, август 12-де каайлының "Хандагайты" эрттирилге пунктузунга хыналда үезинде Россияның хамаатызы С. башкарган КамАЗ машинаны хынаарга, пластиктиг шилдерде куткан спирт чыттыг 1490 литр суук бүдүмөл тывылган. Каайлы контролюндан чажыра-ры-биле оларны хөй продуктулар

адаанга чажыргаш, Моолче аппарат чыткан. Ооң ээзи Улангом хоорайның чурттакчызы болган. Оон айтырарга спирт аймаан Абакан хоорайда чурттап турар россия хамаатыдан садып алганы илерээ.

Бо херекке хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттарның аразынга “Шын” солунга парлалга шөлүнүң халас болгаш өртектиг хуваалдазының талазы-биле жеребьевканың август 29-та хуралының протоколундан ушта бижилге

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга бүрүткеткен кандидаттар:

- Наталья Викторовна АРТЕМЬЕВА** — Лопсанчап № 43 сонгулда округу;
- Елена Генриховна ТУНЕВА** — Студенческий № 28 сонгулда округу;
- Светлана Генриховна ЭПП** — Геологический № 29 сонгулда округу;
- Эрес-оол Александрович МОНГУШ** — Юбилейный № 48 сонгулда округу;
- Саида Эннер-ооловна КУЖУГЕТ** — Юбилейный № 48 сонгулда округу;
- Надежда Александровна ДАВНИС-ТОВА** — Московский № 35 сонгулда округу;
- Людмила Ивановна КОСТЕРОВА** — Московский № 35 сонгулда округу;
- Светлана Викторовна КАРА-ООЛ** — Московский № 35 сонгулда округу;
- Урана Көк-кысовна ТЮЛЮШ** — Московский № 35 сонгулда округу;
- Джамиль Салчакович ЧЫЛБАК-ООЛ** — Ленинградский-1 № 2 сонгулда округу;
- Аль-Зубеди Хальдун С.САЛЬМАН** — Лопсанчап № 43 сонгулда округу;
- Василий Михайлович БОНДАРЕНКО** — Почтовый № 34 сонгулда округу;
- Олег Петрович ДИВЛИШОВ** — Восточный № 8 сонгулда округу;

- Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ** — Студенческий № 28 сонгулда округу;
- Валерий Ондарович ДОРЖУ** — Учебный № 22 сонгулда округу;
- Киров Салчакович ДИЛАК** — Ленинградский-2 № 3 сонгулда округу;
- Валентина Ивановна ЗУБАРЕВА** — Первомайский № 6 сонгулда округу;
- Алексей Дмитриевич ЗЕНЗИН** — Енисейский № 1 сонгулда округу;
- Сергей Семенович КОНВИЗ** — Енисейский № 1 сонгулда округу;
- Владимир Иванович ЛОБАНОВ** — Восточный № 8 сонгулда округу;
- Людмила Михайловна ЛОБАНОВА** — Почтовый № 34 сонгулда округу;
- Лариса Бюрюнаевна МОНГУШ** — Восточный № 8 сонгулда округу;
- Экер-оол Маринович МАНЧЫН** — Лопсанчап № 43 сонгулда округу;
- Клавдия Семеновна НИКОЛАЕВА** — Геологический № 29 сонгулда округу;
- Зоя Васильевна ПРИНГЛАЕВА** — Геологический № 29 сонгулда округу;
- Виктор Иванович ПОЛУШИН** — Ленинградский-1 № 2 сонгулда округу;
- Станислав Николаевич ПИВОВАРОВ** — Ленинградский-1 № 2 сонгулда округу;
- Виктор Владимирович СЕМЕНОВ** — Восточный № 8 сонгулда округу;

- Шолбан Комбуевна САЛЧАК** — Первомайский № 6 сонгулда округу;
- Марина Саян-ооловна ТАРАЧИ** — Ленинградский-2 № 3 сонгулда округу;
- Анна Владимировна ХАЛАГАЕВА** — Лопсанчап № 43 сонгулда округу;
- Азияна Борисовна ЧАДАМБА** — Лопсанчап № 43 сонгулда округу;
- Галина Пелековна ХАЙЖОК** — Учебный № 22 сонгулда округу;
- Сайлык Балгановна ХЕМЕР-ООЛ** — Первомайский № 6 сонгулда округу;
- Людмила Геннадьевна ЯСКИНА** — Первомайский № 6 сонгулда округу;
- Алексей Санчат-оолович КУУЛАР** — Дус-Даг № 87 сонгулда округу;
- Валерий Таан-оолович САНДАН** — Дус-Даг № 87 сонгулда округу;
- Наталья Кончаевна КУУЛАР** — Хандагайты № 88 сонгулда округу;
- Уран-Херел Чечек-ооловна КУУЛАР** — Хандагайты № 88 сонгулда округу;
- Александр Николаевич ГУРОВ** — Больничный № 90 сонгулда округу;
- Владимир Николаевич ДЕГТЯРЕВ** — Больничный № 90 сонгулда округу;
- Михаил Сундупеевич МААДЫ** — Больничный № 90 сонгулда округу;
- Виктор Байдосович ДОНГАК** — Тоора-Хем № 109 сонгулда округу;

*2003 чылдың
сентябрь 28-те
Тыва
Республиканың
Улуг Хуралының
палаталарының
депутаттарының
немелде болгаш
катап
сонгулдалары
болуп эртер*

- Чечек Маадыр-ооловна КЫЗЫРЬК** — Тоора-Хем № 109 сонгулда округу;
- Валентина Григорьевна ТУПЬШЕВА** — Тоора-Хем № 109 сонгулда округу;
- Раиса Коловна ЧАЙБАР** — Адыр-Кежиг № 111 сонгулда округу;
- Анна Агынаевна КОЛ** — Адыр-Кежиг № 111 сонгулда округу;
- Валентина Чудаевна БАЙГЪДЖЫК** — Адыр-Кежиг № 111 сонгулда округу;
- Юрий Эзирикпеевич САТ** — Адыр-Кежиг № 111 сонгулда округу.

КАНДИДАТТАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутадынга бүрүткеткен кандидаттарынга “Шын” солун редакциязының дыңнадыры болза, сонгулда мурнунуң суртаал материалдарын парладыры-биле солун арнын хоойлу езугаар халас (телевир чокка) көрдүнгенинден аңгыда, телевирлиг парладып болурун дыңнадып тур.

Бирги арынга парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрге өртээ — 40 рубль;

Дүрген хуусаалыг парладырга, (2 хонук дургузунда) 1 дөрбелчин сантиметрге — 35 рубль;

Онзагайлап каастап кылырга, 1 дөрбелчин сантиметрге — 35 рубль;

Солуннуң иштики арыннарынга парладырга, 1 дөрбелчин сантиметрге — 30 рубль.

Кандидаттар материалдарын сентябрь 25-ке чедир парладып болур, далажынар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттарның аразынга “Шын” солунга парлалга шөлүнүң халас болгаш өртектиг хуваалдазының талазы-биле жеребьевканың август 29-та хуралының протоколундан ушта бижилге

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга бүрүткеткен кандидаттар:

- Владимир Дидимович ТАВБЕРИДЗЕ** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Сергей Викторович САФРИН** — Первомайский № 4 сонгулда округу;
- Александр Юрьевич КАШИН** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Владимир Баринович БАГАЙ-ООЛ** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Андрей Чимбиевич ООРЖАК** — Чеховский № 8 сонгулда округу;
- Альберт Кимович КУУЛАР** — Чеховский № 8 сонгулда округу;
- Наталья Оюновна ТОВУУ** — Московский № 11 сонгулда округу;
- Лариса Кызыл-ооловна ДАРЖАЙ** — Московский № 11 сонгулда округу;
- Владимир Иванович ЛОБАНОВ** — Молодежный № 3 сонгулда округу;
- Виктор Викторович ГЛУХОВ** — Ленинградский № 2 сонгулда округу;
- Сергей Чозарович КУУЛАР** — Лопсанчап № 12 сонгулда округу;
- Клавдия Семеновна НИКОЛАЕВА** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Людмила Кара-ооловна ОЮН** — Строительный № 5 сонгулда округу;
- Александра Мөнге-Назыновна ДОНГАК** — Московский № 11 сонгулда округу;

- Азияна Борисовна ЧАДАМБА** — Лопсанчап № 12 сонгулда округу;
- Аль-Зубеди Хальдун С.САЛЬМАН** — Лопсанчап № 12 сонгулда округу;
- Хурен Бораевна ООРЖАК** — Лопсанчап № 12 сонгулда округу;
- Игорь Иргитович БАДРА** — Строительный № 5 сонгулда округу;
- Зоя Васильевна ПРИНГЛАЕВА** — Чеховский № 8 сонгулда округу;
- Экер-оол Маринович МАНЧЫН** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Олег Петрович ДИВЛИШОВ** — Молодежный № 3 сонгулда округу;
- Татьяна Карбышевна СУНДАК** —

- Молодежный № 3 сонгулда округу;
- Станислав Николаевич ПИВОВАРОВ** — Ленинградский № 2 сонгулда округу;
- Рашида Байрамовна КАСИМОВА** — Автодорожный № 9 сонгулда округу;
- Марина Саян-ооловна ТАРАЧИ** — Первомайский № 4 сонгулда округу;
- Сергей Григорьевич ГОРЕВ** — Строительный № 5 сонгулда округу;
- Сергей Семенович КОНВИЗ** — Ленинградский № 2 сонгулда округу;
- Вера Данзыевна МОНГУШ** — Строительный № 5 сонгулда округу;
- Юрий Николаевич МАРКЕЛЕНКОВ** — Первомайский № 4 сонгулда округу.

Тайылбыр:

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиясы август 29-та жеребьевканы чоруткан. Аңаа Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарынга кандидаттарның парлалгага суртаал чорудар хуннерин тодараткан.

Кандидат бүрүз республика солуннарынга халас болгаш телевирлиг суртаал ажылын чорудар парлалга шөлдерин база хуннерин билип алган.

- Төлээлекчилер палатазынга кандидат бүрүзүнге бээр парлалга шөлү:**
- Халас 50 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 1 арын материал.
 - Өртектиг 100 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 2 арын материал.
- Хоойлужудулга палатазынга кандидат бүрүзүнге солунга бээр парлалга шөлү:**
- Халас 50 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 1 арын материал.
 - Өртектиг 100 одуруг азы машинага ийи интервалга парлаан 2 арын материал.

ОЗАЛДАН ОВААРНЫҢАР!

ТР-ниң Кадык камгалам яамызының медээзин езугаар алырга, эрткен чылдың чеди айларында арага аймаандан 175 кижини, а бо чылдың ол-ла үезинде 206 кижини хораннанып өлгөн бооп турар. Ындыг чаржынчыг байдал Кызыл хоорайда көвүдээн, азы арагадан хораннанып өлүрү 53-тен 103 чедир өскөн. Бо чылын Улуг-Хем болгаш Эрзин кожужууннарда арагадан хораннанып өлүр чоруктарны бүрүткөвөн. Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Тес-Хем кожужууннарда бо көргүзүглер бичии-ле кызырылган. Оң-биле кады арагадан хораннанып өлүрү Каа-Хем, Кызыл, Танды кожужууннарда дес-дараалаштыр алырга 5-тен 9, 10, 21 чедир өскөн. 30-ден 50 хар чедир кадык кижилер эң хейу-биле хораннанып өлүп турары илерээн.

Арагалаашкындан өлүрүндөн аңгыда, хоочураан арагачыларның, угаан-медерелин төөредир ижип арааннарның саны өзүп турар. Кызыл хоорай чагыргазының медээзинден ап көөрге, 2003 чылдың август 1-ге чедир республиканың наркология эм-нелгезинде хоорайның 2803 чурт-такчызын, оң иштинде 513 херээжен арагачыларны бүрүткөвөн бооп турар.

Тургустунуп келген мындыг байдал республиканың Чазаан дүвүредип турар. Нацияның күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил кадыкшыдылганын дорт салдарны чедир берген бо уржуктарны чайладырынче хей яамы, ведомстволарның, муниципалдыг тургузуулар чагыргаларының, хей-ниити болгаш социал албан организацияларының күштерин

хаара туткан. Сөөлгү үеде арага продукцияларын хоойлуга чөрүштүр садар чоруктарга удур эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазы идеккейжээн. 1999 чылдан 2002 чылга чедир үеде ИХЯ-ның кезектери меге саарылгандан 146 муң литр спирт, водка кылыгыларын хавырган болза, 2003 чылдың чеди айларында 149 муң литрни хавырган. Республиккаже кири дажып турар меге спирт аймаан сойгалап хавыраарына бедик көргүзүглер болгаш профессионал мергежилдин көргүскени дээш милицияның 15 ажылдакчызын шаңнап мактаан. Республиканың ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үлгүдешкини-кинери-биле демисел чорудар эргелелин дыңнады-биле алырга, арага аймаан хоойлуга чөрүштүр садып-саарганы дээш 35 кеземче херээн, оң иштинде Бии-Хемге 14, Кызылга 13 кезем-

че херээн оттурган. Бии-Хем, Улуг-Хем кожужууннарның район судтары амгы күштүг хоойлужудулгага чөрүштүр арага сатканы дээш 9 кеземче херээн оттурган. РФ-тиң кеземче кодекзиниң 234 болгаш 238 чүүлдеринде 8 кижини шийткен. Административтиг корум-чурум хажыдышкынынга хамаарышкан 104 херектин 32-зин көргөн, 19 кижини, оң иштинде Кызылдан 12, Ак-Довурактан 4, Чеди-Хелден 3 кижини торгаан. Ниити торгаалдың түнү 25700 рубль болган. ИХЯ-ның экономиктиг кем-херек үлгүдешкинери-биле демисел чорудар эргелелинде учета арага аймаан мөөңү-биле садып турган 5 бөлүктү, шынары багай арага садып турган 500 “адрес-терни” бүрүткөөн. Багай шынары арага садарларны барык хуннүг-не сойгалап турар.

Чазак арага аймаан хоойлуга чөрүштүр садып турарларга

хамаарыштыр кезедиг хемчеглеринден аңгыда, чонга медицина дузаламчызы көргүзүр, кадык амьдыралды тургузар, арагадан хоочурап арааннар эмнээр хемчеглерни ап турар. Нарколог эмчилерни тускай бригадазы кожужууннарда доктаамал барып, дузаны көргүзүп турар. Күрсан-эпидхайгаарал чери арага продукцияларының шынары дээш контрольду күштелдирген. Ынчанмыже “ногаан чыландан” өлүп-хорап турар кижилерниң саны эвээжевейин турарын үстүнде саннар айтып турар. Бо хире улуг күштү үндүрүп, кадык-шылды экижидеринче сагыш салып турда, арагачылар, чүге боданмас силер, “ижер бе азы ишпес бе” деп айтырыгны өске кым-даа эвес, чүгле боттарынар шийтпирлээр ужуруг силер. Озалдыг “аарыгдан” оварнып көрүңер.

С.ЮРЬЕВ.

"ШЫННЫН" ПОЧТА АЗЫНДАН

Оглумну, оглумну...

Мээң оглум Херел Тюльбаевич Салчак 2002 чылдың октябрь айда хенертен чиде берген. Чүү-даа болганын улусчон черле чугаалажы бээр болгай. Оглумну сураан дыннаарымга, ону көвей кижидемнежи алгаш өлүргөш, сугже кири октапкан деп дыңнаан мен. 2003 чылдың апрель төнчүзүндө оглумну сөөгүн Улуг-Хемден балыктап орган балыкчы тып алган.

Оглум чиде бээрге, билдиришкннерни каш удаа чогуур черлерже бижип, оода оглумну херезин истеп оттуруарын дилеп бижээн мен. Истелген алырга, оглумну Анатолий Даваевич Кунгаа деп кижиде бодунун оглу Буян Анатолиевич Кунгааны, чээни Артем Валерьевич Оюнну база күдээзи Эрес-Маадыр Дарый-оолович Монгушту болгаш кады эдержири Светлана Билигиновна Донгакты эвилелдеп алгаш өлүргөш, сугже кири октапкан болган. Калган оглумну сөөгү тыпты бээрге, ол херекке хамаарылгалыг улусту Каа-Хем кожуунун прокуратуразы ынчан харын байсаарыбиле тудуп алган. Ынчалза-даа ол өлүрүкчүлөрүндө удатпаанда салыпкан. Оларнын аразындын Анатолий Кунгаа деп кижиде мырынай ажылдай бергени элдептиг. Кижиде өлүрүп каан кижиде чүге удуртуп-баштаар черлерде ажылдап турарыл? Шагда «Бурунгаар» деп аттыг совхоз турган. Ол совхоз дүшкөн соонда, ооң орнунда кооператив тургустунган, а Анатолий Кунгаа дээрзи ында даргалай берген. А

Каа-Хем кожуунун прокурору, дээрзи Е.В. Скоромин өлүрүкчүнү салып үндүрүпкенин бодум хуумда билбейн бардым. Ынчангаш Каа-Хем кожуунун прокуратуразының ажылдакчыларынга бүзүрелим чок.

Прокурор Е.В. Скоромин болгаш ооң истекчилери бо херекти мээң оглумче чууй каггаш, Анатолий Кунгаадан хээли алгаш үндүрүпкен. Каа-Хем кожуунун прокурору Е.В. Скоромин ышкаш мынчаар ажылдаар болза, бистин бичии Тывавыска кандыг корум-чурум турарыл?

Ооң мурнунда Анатолий Кунгаа бодунун чээни болуп уругну (Эрес-Маадырның кадайын) чаш турда эттеп кааш, кара-бажынаткан турган. Мындыг кончук кижилер чон аразында чоруур боор-дур.

Бодум аргажок аарыг, бирги бөлүктүн инвалиди кижиде мен. Орукка чораш бергедей-даа бээр кижиде мен. Кыраан назынымда оглумга азырадыр боор мен деп бодап чоран мен. Ам кайыл, аргажок чажындан өстүрүп кааш, ажыын безин көрбейн бардым. Бодум бижиде даа албас аргажок кижиде мен. Карак-кулаам орта көзүлбес, дыңнаас, хол-будум-даа орта туттунмас. Билдиришкн, чүнү-даа бижирде улустан дуза дилеп чоруур кижиде мен. Ынчангаш силерден дилээм болза, бо хомудалымны чырыкче үндүрерин диледим. Чангыс идегелим, бүзүрелим — силерде.

Нина САТ.

Бүрен-Хем суур.

Чагаа парлаттынмаза-даа...

«КАРА ҮНДҮРҮГ» ЭВЕС БОЛГАН...

«Шын» солун редакциязынга Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен сумузунун бөлүк хамаатылары ат салган «Кара үндүрүг» деп эгелиг чагаа келген. Чагаада айтылган факт-барымдааларнын шын азы мезгил хынап көөрү-биле Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазына чагааны редакция чоруткаш, анаа харыны бээрин дилээм.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы А.К. Донгак редакцияга келгеш, мындыг тайылбырны берген:

Мөген-Бүрен сумузунга бодум чеде бергеш, чагаада айтылган факт-барымдааларны хынап көрдүм. Чурттакчы чондан «кара үндүрүг» чып турарының дугайында чагаада хомудал бижип турар. Бирээде, машиналыг хамаатылардан көвүрүлгө кешкени дээш үндүрүлгө чып турарына таарзынмаан. Мөген-Бүрен суму чагыргазы ындыг үндүрүгнү чып турары шын болду. Ону суму чагыргазы, ооң даргазы С.Ө. Салчак бодунун кара туразы-биле эвес, тус черниң Төлээлекчилер хуралының доктаатканы езугаар үндүрүгнү чып турар болду, ынчангаш ында хажыдышык чок. Машиналыг кижиде бүрүзүндө 250 рубльди чырык шийтирилээр. Чээри бир хамаатыдан көвүрүг кешкени дээш үндүрүгнү чып алгаш, ийи көвүрүгнү септеп алган чорду. Ийде, тус черниң байлаа черлик согунаны казып чигени дээш өг-бүлө бүрүзү 50 рубльдин үндүрүгнү төлээрине

чагаа бижээн улустар хомудан. Ук үндүрүгнү база-ла тус черниң Төлээлекчилер хуралының шийтипирин езугаар тыртып турары илерээн. Үстүндө адааным ийи хевирниң үндүрүгнү тыртар дугайында тус черниң Төлээлекчилер хуралының доктаалын кожуунун Төлээлекчилер хуралы бадыйлаан болуп турар. Ынчангаш ук үндүрүлгөни тыртып турары «кара» эвес, хоойлу-дүрүм езугаар деп көрдүвүс.

Оон аңгыда суму чагыргазының ажыл-чорудулгазында чамдык четпестерни чагаада айтылган. Ылангыя кижилерин амыдыралын экижидеринче, сайгарлыкчыларны деткиринче сагыш салбайн келгенин бижээн. Бо талазы-биле чугааны суму даргазы С.Ө. Салчак-биле кылган, чоннуң негелдези чөптүг бо айтырылганы шийтирилээринче моон сонгаар кичээнгеини салырын ол азаан.

Хомудал чагаада он ажыг кижиде адын салган болуп турар, оларның-биле ужуражып чугаалажыр дээш чангыс-даа кижиде тыппадывыс, ат, фамилиязы демейлешкек-даа болза хомудал чагааны бижиринге киришпээр, ол дугайында билбес болуп турар. Ынчангаш хомудал чагааны бижээн улустар тыывылбайн барган. Ындыг-даа болза ында айтылган чамдык четпестер дугайында факт-барымдаалар бадыйкаттынтып турар, оларны эдер дээш кожуун-даа, суму-даа чагыргазы ажылдарны чорудар апаар.

Мен хойнумга чылан хойлап, херээмге соок кара даш шыгжап чорбас, акты ак, караны кара дээр ажык сеткилдиг болгаш мээң бодумну дүвүредип чоруур үзел-бодалымны үлежиксээр, бо чүүлү бижип олур мен.

Алдарлыг совет чогаалчы Лебедев-Кумачының алдаржаан ырызында мындыг одуруглар бар:

Аныяктарга каяа-даа орук
ажык,
Кырганнарывыс каяа-даа
хүндүткелдиг.

Чер болганга динмиттелип турган бо ыры-даа ам дыңнал-бастай берген. Чүгө? Чүгө дээр оо ырының динмиреп, динмиттелип турган үези совет, социализм үелери эрткен-дир. Үе чангыс черге турбазы дег, үези эртип бодараан-дыр.

Аныяктарга каяа-даа орук ажык дээр чүүл база-ла бүтпестээр, аныяк кижиде бүрүзү-ле ажыл-агыйлыг эвес, «чүгө ындөп» деп айтырар болза, акша-көпөк ажылдап ап, амыдырал-чуртталганың боттуг агымынче кирер дээр аныяктарга кылыр ажыл ол тыывылбас, ооң кадында дээди-даа, ортумак-даа өөрөдиге черлеринче улаштыр өөрөдиге алыр дээр база-ла акшага үзөр, шыдал-быралыг, бай, акша-хөреңгилер хөреңгитеннер харын акша күжү-биле ажы-төлүн эртем-сургуулга чедирип-даа алыр-ла ыйнаан, а ядылар канчаарыл? Ажы-төлүн эртем-билигге чедирип алыр дээр, амыдырал-чурттаарына безин мөлдүк-калдык яды-түрөңгилер байдалда бо хүнде бора-бүдүн хүн эрттирип олурар ада-иениң «бажының аары-дыр». Ядамык чуртталганың аныяктарга көргүзүп чоруур каяа-даа ажык оруу бо-ла-дыр.

Кырганнар харын хүндүлү

ХОМУДАНЧЫЫН

хүндүлүг-ле, ынчалза-даа ийи-чаңгыс чорук-херек аайы-биле Кызыл хоорайга чеде бергеш, садыг, магазиннер эжиинде, төп базаар чанында, оон-даа аңгы хөй улус чыгыр черлерде тавак азы аяк чанында салып алган диленип олурар назы дөгү берген улусту эрткен-дүшкөн кижиде бүрүзү эскерип-ле турар чүгө ыйнаан. Ындыг-даа болза кырган-диге кижиде бүрүзү-ле диленген-колданган чоруур дээр болза, шынга дүшпейн баар. Идик-хеви элбер-самдар көстүр, диленип чоруур улустун кайына-шуптузунун ажы-төлү, дөргүл-төрелдери чок чүгө деп, дора дээр, хамаарылгалыг, чок улусу чок деп чүгө турбас.

Мен өскелерниң амыдырал-чуртталгазын суравайн, бодумну дугайында бижип көрейн. Чамдык диленип-колданып чоруур, садыг, магазиннер эжиинде улустар дег эвес мен. Күрүне дузазы пенсия акшазын ай санында ап олурар мен. Эвээш-биче-даа болза, бодумнуң амыдыралымга, ижер-тыртар шай, таакты ышкаш чүүлдерге четчип турар. Мээң хомудалым чүгле мындыг: хамаарылгалыг чок улусту соннуң-мурнуң чырык чер кырында чарлып чоруткулаан. Оларның-даа, мээң-даа салым-хууус ыйнаан. Мени каапкаш, өске оранче чоруй барган улусту хомудалым чок, а төрдүп кааным, мени дириггеле «хөржүдү» айткарып чоруур ажы-төлүмге хомудалым чедер болгаш артар. Анайларын эдертип алгаш, сизен баштап маңнаан өшкү ышкаш, ажы-төлүн эдертип алгаш, өске кожуунче ашакка барып алган кадайымга, ажы-төлүмге хомудалым кырган мээң сеткилимге ам кээп дээп чор. Ынчалза-даа

оларның мени куду көрүп, дорамчылаан сеткилинин улусу мээң хомудалым болуп артар ыйнаан, ажырбас.

Дески чүгө турбас кылдыр, Делегейни кымнар номнаан. Буруулуглар кылган болза, Бурган башкы чүгө көрбээр— деп чүгө база-ла бар. Оран-делегей-даа болза, онгул-чингилдиг, он салаа-даа болза, узун-кыскалыг дээр болгай.

Ажы-төлгө, алган кадайга-даа арбын акша-көпөктиг, аштыг-чемниг ада, ашак херек турган чүгө-дир ийин. Оларның хергелели менде чок болганда, чуртта калган дөңгүр көк буга дег, курут черге калган чаңгыс мээң улуска аартык бооп, артык чүк болган херээм чүл? Шын-дыр.

Менге чүгө турар эвес, чүү-даа чүгө өйлүг, хемчээлдиг. Кызыл хүнүм ажар чоокшулаан кырган мен-даа кайын саадаар деп мен, ада-өгбөм чурту ээн-даа турар ыйнаан, силер мени кагган хевээр кааптынар, өлү-даа бээримге, бээр углаан херээнер чок боор. Хомудалым хойлап алгаш, «кызыл-дустал» чоруп-даа каар болзумза, силер чокка-ла хоор чонум сөөлгү өртөөлимге чедирип каар. Орта силер бүтүндөй баштарынар «аарбас» боор деп бодавышаан, дараа-зында Алексей Берзин-оолдун бижээн одуруглары-биле хомудалым доостум:

Хостуг үнүм ховаа-шатка
үзүлгүже,
Хомду сыным назын чүүгүн
угбастааже,
Элбер-самдар көстүр-даа
бол, нүүрүм сатпайн,
Эктим бедик, херээм делгем
чоруур дээр мен.
Урунза ЧАНЧЫШ.
Чаа-Хөл кожуун.

Бир чагааның изи-биле

БАДЫТКАТТЫНМААН

Мөңгүн-Тайга кожуунун бөлүк чурттакчылары (адын салбаан) Тыва Республиканың Чазак Даргазынче хомудал чагааны чоруткан. Ында кожуунун почта салбырының ажылдакчылары пенсия, пособиелер болгаш өске-даа акша төлевирилери хамаатыларга бээрин үргүлчү саададып, пенсия, пособиелер акшазының орнунга тускай магазиннеринден барааннары чээлиге берип турарын бижээн. Мындыг байдал кырганнарга халалыг, шыланчыг, таарымча чок болуп келгенин айтылган. Ол ышкан почта салбырының нити ажылы кошкан хомудан. Республикандан дашкаар, Кызылда өөрөдиге турар уругларына ада-иелери, төрелдери акша, чагаа, посылка чорудар дээр күлээп албас, оларны чорумал кижилер дамчыштыр чорудуп турары дыка таарымча чок болуп турар.

Ол ышкаш эрге-чагырга органның чамдык удуртукчулары чоннуң негелделеринче, амыдыралынче сагыш салбайн турарын болгаш өске-даа четпестерни чагаада бижээн.

Хомудал чагаада бижээн четпестерни эдер талазы-биле дарый хемчеглерни алырын Чазак Даргазындан олар дилээр. ТР-ниң Чазак Аппаратының девискээр эргелели ук чагааны хынап көөр ажылды органи-застаан.

Федералдыг почта харылзаа-

зының Тыва Республикада эргелелин болгаш чонну ажылга хаара тудар Тыва Республикада федералдыг күрүне албанының харысалгалыг ажылдакчылары составтыг каттышкан комиссия 2003 чылдың июнь 9-11 хүнеринде хомудалды хынап көргөн. Ук хыналданың түннелдеринин дугайында бижикти Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелин начальниги Г.И. Насюрюн ТР-ниң Чазак Аппаратының удуртукчузу—ТР-ниң сайыды Д-С.Б. Яндакче чоруткан. Ук документиде айтып турарын езугаар алырга, хыналданың түннелинде кожуунун почта салбырының ажыл-чорудулгазына хамаарылган четпестер бадыйкаттынмаан болган. Кожуунун чурттакчылары хергелээр барааннарын почта салбырының Мугур-Аксы суурда магазиннеринден чээлиге боттарының күзели-биле бижээн билдиришкннери-биле ап турар, барааннары албадап, сыгап чегдирген дугайында факт-барымдаа илеревээр.

Пенсия, пособиелер ап турар хамаатыларның хуралын эрттирген. Орта Мугур-Аксында почтаның магазиннеринин барааннары чээлиге берип турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хуралдыг киржикчилери барааннары чээлиге берип турарын таарымчалыг, өртөктөр өске садыглардан чигин айтыткаш, мынчаар садыг-

лаарын уламчылаарын саналдааннар. Хуралдың шийтипиринде ону ынчаар бижээн.

Мөңгүн-Тайганың республика найысылалындан ыраан, чедирлениң бергелерин, кожуунда төп электри хандырылганы, электрилиг харылзаа чогун, почта салбырының чондан кирип алыр орулгазы эвээжин барымдаалаш, чоннуң хергелээри чугула барааннары почта садыглар турар. Бир эвес почта салбыры бараан садарын соксадыр болза, ооң бюджетинге 92 муң рубль чедир кирбейн баарын ук бижикте айтып турар.

Чонну ажылга хаара тудар кожуунда албан черинин ажылын база комиссия хынап көргөн. Ооң ажыл-чорудулгазында хажыдышыктын чок болган. Ажыл чоктарга пособие акшазын кожуунун почта салбыры берип турар, олар магазиннерден барааннары чээлиге ап келген, ону таарымчалыг деп санааннар.

Ынчангаш комиссия почта салбырының ажылында хажыдышыктын чок деп түннелди үндүргөн.

Редакциядан: хомудал чагаада айтылган өске факт-барымдааларның хыналдазын ам-даа чорудуп турарын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының девискээр эргелелин сектор эргелекчизи Ю.Эргеп биске дыңнаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК белеткээр.

Ажыглалга кирер тудугда

ШЫНАРЫ ДЭЭШ

Бо тудугну 1990 чылдарнын эгезинде тудуп эгелээш, оон экономиктиг кризистин үезинде акшаландырышкын үзүлгени биле ара кагдынган турган. 2000 чылдан эгелээш чаа тургустунган "Промжилстрой" хааглыг акционер ниитилел (чингине директору Владимир Петрович Капустин, ооң оралакчызы Бежен-оол Петрович Шокпаа (ол бистиң аравыста чок) тудуп эгелээшнер. Кризистин сандаргай үезин ажыглап алгаш, чамдык тудуг организацияларының удурткучулары бүдүрүлгени буурадып, ооң эт-севин, өңчү-хөренгизин үлежип алпарган болгай. Үстүнде удурткучулар, хоочун тудуг инженерлери бөлүгүлөп дугурушкаш, тудуг организациязын тургускаш, эң нарын тудугну шалыпкыны-биле кылып эгелээшнер. Кризис соонда Кызылга ажылдап турган тудуг организацияларындан бир дугаар башнялыг кранны безин бо тудуг организациязы ажыглап турду. Ону тургузарда чөпшээрелди безин Абакан хоорайдан алганын Владимир Петрович чугаалап турган.

Чурт-шинчилел музейинин тудуу — бо чылын ажыглалга кирер кол тудуг объектиси. Тудугнуң ажыл-ижин номчукчуларга таныштырары-биле чеде бердим, ооң удурткучулары-биле шагдан тура таныш улус бис. Ам бо тудугда ажыл-иш дүвүренчиге, ажыглалга кирер тудуг ынчанмайн канчаар. Тудугнуң ханазы доозулган, ооң иштинде шеверлел ажылдары чоруп турар. Ам эң кол ажылдар — демир-бетон болгаш тууйбу-биле кылыр ажылдар доозулган. Валерий Норбунун удурткан тудугжулар бригадасы эң кырында шывыг ажылдарын кылып доозуп турар. Бо бригада чаа хевирнин бодун эргискеш чыпшырар кара-саазынны ажыглап турар улус болду. Эрте-техника сайзырап турда, тудуг материалы база ооң эңнелинче көдүрлүп оары олдуру ийн деп бодап кагдым.

"Промжилстрой" хааглыг акционер ниитилелдин чингине директору Сергей Владимирович Капустин ажыл-ижин кысказы-биле мынчаар чугаалады:

— Бистиң тудуг организациязы 20 хире кижиден үндезилеп тургустунган бис, ам коллективте ниитизи-биле 140 хире кижиле ажылдап турар. Чурт-шинчилел музейинин тудуу-биле каттай Горная кудумчунда 116 аал чурттаар чуртталга бажынын база тудуп тур бис. Ында бистиң-биле кады ийи тудуг организациязы ажылдап турар.

Чурт-шинчилел музейинин тудуунун акшаландырышкын айтыры кёрдүнгөн керээ езугаар чоруп турар. Ынчалза-даа борта мону демдегледип каары артык эвес. Эрги төлевилел болгаш немелде чарыгдалдар көвүдээш турар-дыр. Ону чагыкчы-биле чугаалажып, чамдык таварылгада төлевилелди эде кылыр ужурга-даа таваржып кээр. Бо тудугда амдызында 60 хире кижиле доктаамал ажылдап турар. Көрүп тур силер ыйнаан, тудугнуң даштыкы ажылдары кылдырмаанын. Бо ажылды бистиң-биле көрээлиг ажылдап турар Красноярскиден, Черногорскиден, Абакандан келир тудугжулар, тускай чайыналып турар плиталар-биле кылыры көрдүнгөн. Олар амдызында келбейн турлар. Ынчангаш тудугну ажыглалга киирери колдуунда олардан хамааржыр — деп, Сергей Владимирович кысказы-биле мынчаар түнөп чугаалады.

Тудуг материалдарынын өртээниң улгадып турарын Сергей Владимирович база дүвүрөп чугаалап орду. Тудуг нарын болганындан хөй арматура, металл хереглеттинер, сөөлгү катап арматураның өртээ ийи катап өзе бергенин-даа чугаалады. Бо тудугда ажыглап тудуг материалдарын шуптузун Саян артындан сөөртүп эккеп турар. Тудугнуң девискээринде тудуг материалдары дыка-ла хөй чорду, ында чүңү чок дээр боор. Элегес-Аксинга турган тууйбу заводун сандараашкын үезинде үптөп-тонап каапкаш, ам чаа тууйбу заводун тудар деп турарын чугаалаарга, кижиле аксынга безин эптешпес боор-дур.

Ам бо хүнде музей тудуунда бызаңчы-бетончуларның, шеверлекчилернин бригадалары, электриктер, монтажниктер дээш, тудугжу мергежилдин шупту ажылчынары бир демниг ажылдап турарлар. Аныяк тудуг мастери Чингис Ортун Кызылдың автоорук техникумунун тудуг салбырын дооскаш, бо тудугда ажылдап келген. Ажылынга кызымак аныяк мастер ажылдавышаан бот-өөредилге-биле ТКУ-нун инженер-тудуг факультетинде өөренип турар. ТКУ-нун 5-ки курузунун студентизи Альбина Монгуш — бодунун практиказын Айлана Монгуштуң шеверлекчилер бригадасынга эрттирип турар келир үениң тудуг инженери. Тудугжулар чоокта чаа боттарының профессионал байырлалын демдегледип эрттиргеннер. Орта мурнакчыларның ат-сывын адап, төлептиглерни шаңнап мактааннар, оларнын

Республикада тудуп турар тудугларнын эң-не нарынынга чурт-шинчилел музейинин тудуу хамааржыр. Бо тудугнуң ниити байдалының дугайында массалыг информация чепсектеринге чаңгыс эвес удаа чырыдып келген. Шынап-ла, бо тудуг

хөй-ниитинин, ооң иштинде ТР-ниң Чазааның кичээнгеийинин төвүнде турар. Тудугда чоруп турар ажылдын, ооң шынарының болгаш акшаландырышкын дугайында айтырыгны чаңгыс эвес удаа ТР-ниң Чазааның деңнелинге чугаалажып турган.

чижээнге Дмитрий Саая, Орлан Санаа, Артем Иргит, Эдуард Дамбаа болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Музей тудуунда ам-даа кылыр нарын ажылдар көвей, ону тудугжулар база чугаалап турдулар. Музей тудуу болганда, ооң иштики дерилгезинге ажыглаар материалдар, төлевилел езугаар бедик харысалганы тудугжуларга хүлээндирип турар. Ооң иштинин шалазын безин дааш-шимээн үндүрбес паркет-биле кылыры көрдүнгөндөн эгелээш алыр чүве болза, кылыр-ла ажылдар хөй. Музейге төөгүнүң дээш, өл-шыктан камгалалдыг кандыг экспонаттар турбас бээр, ону шыгжаары, ажаары, кадагалаары тускай

чурумнуг турар, ынчангаш агаар киирер тускай нарын дериг-херекселдерден эгелээш, өске-даа чүүлдерни кылыры көрдүнгөн.

Тудугнуң төлевилелин чогаадып тургузуп тургаш, ооң иштики дериг-херекселдерин кайы заводка чагыдарын айтып каан турар болгай. Төлевилел эргижирээни-биле орта ажыглаар дериг-херекселдерни тывары бергедеп турарын чингине директор база чугаалап орду.

Чурт-шинчилел музейинин тудуу кажан ажыглалга киирерил деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Бо айтырыгта "Промжилстрой" ХАН-ның чингине директору С.В.Капустин дорт хары берип шыдавады. Мен

база бо чылын ажыглалга киириптер дээзинге бүзүрөвес кижиле болдум. Тудугнуң иштинде-даа, даштында-даа кылыр ажылдар көвей. ТР-ниң Чазааның бо чылдың эгезинде 2002 чылда чедир кылдырмаан тудуг объектилеринин ажыглалга кииреринин графигин бадылаан, ында чурт-шинчилел музейинин тудуун сентябрь айда доозар деп айтып каан. Ынчангаш бо тудугда кайы хире ажылдар кылдынганы деп сонуургап чеде берген чылдагааным ында.

ТР-ниң Чазаа эрткен чылдан шилчип келген, ажыглалга кирер тудуг объектилеринин графигин бадылап тургаш, хамаарылгалыг яамыларга, ведомстволар-биле шыңгы чугааны чоруткан. Музей тудуунга 13045 муң рубльди, дериг-херекселдер садып алырынга 9500 муң рубльди берген. Акшаландырышкын талазы-биле тудугжуларның талазындан хомудал чок улус болду. Тудугда ажылдын организациязы чавыс деп чугаалап шыдавас мен, олар көрдүнгөн чуруму-биле чоруп орат. Чүгле Саян артындан келир тудугжулар саададып болур.

Чурт-шинчилел музейинин тудуун дүргөн доозар дээш ону хөлүн эрттир далаштырган, эшкедээн ажы чок боор. Бо берге үеде бир-ле ол хире чараш тудугну эгелеп алганда, кол-ла кичээнгеийни ооң шынарынче, чараш, көрүштүг кылдыр кылып доозары чугула. Ооң иштики, даштыкы ажылдарның төлевилелин база катап көрүп, чамдык немелде чаа чүүлдерни киирери артык эвес. Музейинин иштики дерилгезин кылып тургаш, музей уран чүүлүнүн талазы-биле тускай эрте-техникаларни чалап алза, артык эвес. Ооң даштыкы архитектуразын азы девискээрин Тыванын төөгүзүн сөглөп турар кылдыр чогаадып тургузары чугула. Ону чогаадыптар архитекторлар, кылыптар ус-шевер кижилер бисте бар. Тываның "арны" чурт-шинчилел музейинден көстүп турар кылдыр тургузары күзенич.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: музей тудуунун ниити хевирин, тудугжулар Шолбан Хертек, Чойган Сувакпит, ТКУ-нун 5-ки курузунун студентизи Альбина Монгуш; шеверлекчилер бригадасының бригадири Айлана Ондар, шеверлекчи Азияна Кулдун;

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН чуруктары.

ТӨӨГҮНҮН ШЫННЫН ХАЖЫДЫП БОЛБАС

Россияның составына
Тываның бактаап киргениниң
60 чылынга

“Россия Федерациязының составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында” № 929 тускай Чарлыкка Россия Федерациязының Президентизи Владимир Владимирович Путин 2003 чылдың август 8-те ат салган. Тываның болгаш ооң найысылалының төөгүзүнде чугула ол болушкуннарны 2004 чылда байырлап демдеглээринге белеткел ам херек кырында эгелей берген. Чижээ, 60 чылдың августа Республика Хүнүн болгаш Наадымны байырлап демдеглээни — ол дээрге келир чылын болур байырлардага белеткел болган деп, ТР-ниң Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижинович Ооржак онзаалап айткан.

Россияның составына Тыва Арат Республиканың эки тура биле каттыжып киргенинден бээр 60 чылынга болгаш найысылалымыс Кызыл хоорайның 1914 чылда үндөзүлгө тургустунганындан бээр 90 чылынга төлөптүг журажыр талазы-биле кол сорулгаларның бирээзи — ол дээрге Тываның, ооң найысылалының төөгүзүн шын чырыдары болур. Республиканың төөгүзүнге хамаарышкан чугула номнар үнген, парлалгага солун чүүлдер сөөлгү чылдарда бижиттинген. Чижээ, “Тыва төөгүзүнүн” бирги чаа тому, “Тиелелгениң чазы”, “Орденниг Би-Хем” деп номнар чырыкче үнген. Ылаңгыя “Тыва төөгүзүнүн” I томун Новосибирск хоорайга 3000 экземплярлыг кылдыр орус дылга 2001 чылда парлап үндүрген. Төөгү эртемнериниң доктору С.И.Вайнштейн, төөгү эртемнериниң кандидаты М.Х.Манднай-оол чугула улуг ажылды кылган, оларга өөрүп четтиргенин илердир уjurлуг бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында немец-фашисттик эжелекчилерге удур кадыгдошкун демиселге Тываның чонунун киржилгезин, бистик республикадан хей эки турачылар, оларның аразында тыва танкистер, аъттыг шериг эскадронунун Түлүш Кечил-оол баштаан дайынчылары болгаш офицерлери дайынга удур эрес-шудургу тулушканын “Тиелелгениң чазы” деп чыныды номда тодаргай бижээн. 2003 чылда чырыкче үнген “Орденниг Би-Хем” деп чыныды номну экономика эртемнериниң кандидаты Дозур-оол Тинмейниң редакторлааны-биле дыка солун кылдыр белеткээ. Ук номда 19 авторларның чүүлдери бар. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда Би-Хем кожуун чагыргазының даргазынга ажылдап чоран, амгы үеде дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республика чөвүлелиниң даргазы К.А.Маспык-оолдун, эртемденнер: В.Л.Биче-оолдун, Д.Л.Тинмейниң, күш-ажылдың хоочуну Василий Унукайының чүүлдерин дыка сонургап номчудум. Би-Хемниң кайгамчык чараш чурумалдыг агаар-бойдузун, эгээртинмес байлаан, күш-

ажылчы чонун, алдарлыг кижилерин ол чыныдыда тодаргай чырыдып көргүскен. “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Күрүне номун 2004 чылда чырыкче парлап үндүрери биле белеткеп турар. Ук номга кирген кижилерге “Алдын шынзылганы” тывыскаан. Ол ном дээрге Тыва төөгүзүнүн дириг кезээ болур болгаш уттундурган алдарлыг хей кижилерни, Тыва Республиканың, а ол ышкаш Россияның мурнунга оларның ачы-хавыяларын тодаргай чырыткан. Чижээ, Тываның эң баштайгы генералы Г.Б.Шома сөөлгү чылдарда уттундурган турган. Бүгү назынын шериг херээнге берген ол генерал чүгле Тывага эвес, харын Россияның элээн каш хоорайларынга шериг училищелеринге шериг стратегиязын болгаш тактиказын башкылап турган.

Тываларның сагыш-сеткил, угаан-сарыыл, аажы-чаң, мезүшнарларын төөгү талазы-биле тайылбырлаан чаа ном 2002 чылда Москва хоорайга парлаттынган болгай. Ол номну “Тыва улустуң этнопсихологтук характеристикалары: теория болгаш практика” деп адаан. (Этнос — төөгү талазы-биле бьжыг туруштуг, чаңгыс аай бөлүк аймак кылдыр тургустунган улус дээн уткалыг грек сөс). Номнун авторлары Россияның Эртемнер академиязының психология институтунун профессору Евгений Резников, шинчилекчи эртемден Наталья Товуу оларга тывалар дугайында чугула болгаш солун номну бижээни, парлатканы дээш өөрүп четтиришкени илергейлээри эргежок чугула деп санаар мен. Хей шинчилелдерин түннелдерин, чурагайларны, таблицаларны, эртем-практиктиг деңнээшкенин номда кириген. Чижээ, Тываның чонунуң өзүлдезин база айткан: 1919 чылда ооң бүгү чурттаачыларының ниити саны 60 муң киж, оларның иштинден тывалар 48 муң, орустар болгаш өске-даа националдыглар 12 муң киж турган. А 2000 чылда Тыва Республиканың бүгү чонунун саны 311200 киж чедир көүдээ, оларның иштинден тывалар — 208 муң 800 киж, орус-

тар болгаш өске-даа нацияларның төлээлекчилери — 93 муң 300 киж. Кьжын дендии соок, чайын кедергей изиг Тываның дошкун агаар-бойдузу тываларны шыдамыккай кижилери кылдыр шаг-төөгүдөн бээр дадыктырып чаңчыктырган деп номда айтканы тыва улустуң боттук амыдыралынга дүгжүп турар.

Бүгү-ниити хүлээп көрдүнген төөгү принципин делегейде ыдыкты-биле сагып турарын төөгүчү эртемденнер эки билер. Төөгү кандыг болган болдур, ону ол-ла хевээр бжириин, катап тургузарын, чырыдарын ол принципте дорт айткан. Ындыг турбуже Тываның төөгүзүн хажыдып турар чамдык частырыглар, чиге эвес медээлер сөөлгү чылдарда элээн каш номнарда, массалыг информация чепсектериниң материалдарында парлаттынганы хомуданчыг-дыр. Ол дугайында тодаргай чижектерни айтп көрейн.

1. Тыва эки турачыларның командири, гвардейжи майор, Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балданович Кечил-оолду 1919 чылда төрүттүнген деп “Тиелелгениң чазы” чыныды номда соора бижээн. Бир эвес ол 1919 чылда төрүттүнген болза, 1936 чылда 17 харлыында Тамбовтуң аъттыг шериг училищезинге кирип шыдавас турган. А херек кырында Т.Б.Кечил-оол 1914 чылдың июнь 23-те Улуг-Хем кожуунун Хайыракан сумузунга малчын арааттың өг-бүлезинге төрүттүнген (Тыва Республиканың Төп күрүне архиви, фонд-116, бижимел-1, херек-16, арын-27). Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Борис Ламаны ол-ла чыныдыда “Василий” деп база соора бижээн.

2. Тыва күрүнезинин тургучузу, ТАР-ның Чазааның херек кырында баштайгы даргазы Монгуш Буян-Бадьргыны 1930 чылда мөчөөн деп 2001 чылда чырыкче үнген “Тыва төөгүзүнүн” бирги томунун 268-ки арнын да база соора бижээн. М.Буян-Бадьргы 1932 чылдың март 22-ниң хүнүнде дириг турган (партархив, фонд-1, бижимел-1, херек-332, арын-18). Төөгүнүн архив документилеринин (Күр-архив болгаш партархив) материалдарын барымдаалап көөрге, М.Буян-Бадьргыны болгаш ооң эштерин 1932 чылдың март 22-ниң азы 23-түн дүнезинде боолап өлүрген деп бодаар мен. Ынчаарда Монгуш Буян-Бадьргы 40 харлыг турган.

3. “Орденниг Би-Хем” деп солун чыныды номга Тываның чурумалдыг ол чериниң кайгамчык чараш бойдузун, алдарлыг кижилерин 19 авторлар дыка солун кылдыр бижээн. Ындыг-даа болза ол чыныды номнун 4-кү арнында төөгүнүн шынныынга

дүүшпес медээ бар деп бодаар мен. Чүл дээрге “Маады Лопсан-Осур ТАР-ның Чазааның баштайгы даргазы деп соора бижээн. А херек кырында чүл дээрге ТАР-ның Чазааның баштайгы даргазы кылдыр Тываның сөөлгү амбын-нояны Соднам-Балчыр содгукан. А херек кырында ТАР-ның баштайгы Чазааның даргазы Буян-Бадьргы болган.

4. Тываның төөгүзүн хажыдып, харын тыва улустуң сагыш-сеткилин дорамчылап, шоодуп, нүгүлдөп турар материалдар сөөлгү үеде массалыг информацияның чамдык чепсектеринге (солуннарда) парлаттынып турар парланган. Чижээ, 2003 чылдың августа үнген № 32 “Аргументы и факты” солунун “АиФ на Енисее” деп капсырылгазына (5-ки арында) Тыва теле-радиокомпанияның ажилдакчызы Александр Филатенконуң “Дээрбечилер бе азы маадырлар бе?” деп эгелиг чүүлү парлаттынган. Кыдат эжелекчилерден бодунуң чонун хостаан дээш тура халыышкыны эгелээш, амытынын берген алдан-маадырларны ол чүүлге дээрбечилер, оорлар, харын террористер (дерзии өлүрүкчүлөр) кылдыр бижээн. Алдан-маадырларны орус улуска удурлааныштыр ук чүүлде айткан. Алдан-маадырларның тура халыышкынының 120 чылын чоокта чаа демдеглээнинге хөөн чогуң А.Филатенко илергейлеп, “Тывалар байырларынга ынак улус-тур” деп шоодуп бижээн.

Тываның, ооң хей националдыг чонунун төөгүзүнде чугула болушкуннарны, бир эвес күүсекчи эрге-чагырга органнары болгаш хей-ниити организациялары демдеглес болза, чон чүгле кайгаар эвес, харын килеңнээшкенин илергейлээр апар ийик. Чижээ, 60 чыл бурунгаар, тодаргайлаарга, 1943 чылдың май 20-де Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче тыва эки турачы танкистерни үдөөн. Төөгүлүг ол болушкунну бо чылын шоолуг демдеглесээнинге хоочуннар сеткил хомудаашкыны илергейлеп турар.

Республика Хүнүн болгаш Наадымны бо чылын Тывага калбаа-биле демдеглээн. Сенатор Л.Б.Нарусова байырлап кээп киришкен. Ынчаарга “Центр Азии” солунун кол редактору Надежда Антуфьеваның “Хоозун-меге байырлаашкын дугайында”, Инна Черкасова-Тонгактың “Өглер парады” деп репортажтары ол солунун 2003 чылдың августа үнген 34 дугаарына парлаттынган. Тыва төөгүзүнде чугула улуг болушкуннарны демдеглээн Тыва Республиканың хей националдыг чонунун ол байырлалын “Центр Азии” солунунга нүгүлдөп бижээ-

ни-биле холбаштыр хоочуннар бистер сеткил хомудаашкыны илергейлеп, буруу шаап тур бис.

Тыва төөгүзүн массалыг информация чепсектеринге болгаш төөгү номнарынга хажыдарын моон сонгаар болдурбас төлээде, дараазында хемчеглерни боттандыраарын саналдап тур мен.

1. Республикада төөгүчүлериң, массалыг информация чепсектериниң ажилдакчыларының хуралын 2003 чылда Кызыл хоорайга эрттирер, Тываның төөгүзүн массалыг информация чепсектеринге болгаш төөгүге хамаарышкан номнарда, чогаалдарга шыны-биле чырыдар дугайында айттыргыны ол хуралга чугаалажып көөр.

2. “Тыва төөгүзүнүн” 2001 чылда парлаттынган бирги томунуң болгаш “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Күрүне номунуң дугайында эртем-практиктиг конференцияны 2004 чылда Кызыл хоорайга эрттирери. “Тыва төөгүзүнүн” бирги томун чаазы-биле парлаарына киришкен эртемденнерни, бирги ээлчегде, төөгү эртемнериниң доктору С.И.Вайнштейни ол конференцияга чалаар.

3. Тываның национал үжүк-бижии 1930 чылдың ортан үезинге чедир чок турганы-биле холбаштыр ТАР-ның болгаш ооң мурнунда-даа албанның бүгү бижиктерин моол дылга эрги моол бижик-биле кылып турган болгай. Барык 1931 чылга чедир архив документилери моол дылда болганда, ол үе-чадада Тываның төөгүзү чедир шинчилеттинмээн деп бодаар мен. Моол дылды болгаш эрги моол бижикти эки билер хоочуннар Седип-оол Танов, Кыргыз Арачча суглар ол үениң архив материалдарын (кажан хереглеттине бергенде) тыва дылче очулдуруп турганын билер мен. Айттынган үе-чадада Тываның төөгүзү шакаынчаар чедир шинчилеттинмээн болганда, амгы частырыгларның, хажыдышкыннарның кол чылдагааннарының бирээзи ол деп бодаар мен. Ынчаарга архив материалдарын, ылаңгыя 1931 чылга чедир документилери, өөренип көөр, шинчилээр сорулгалыг доктаамал ажылдаар бөлүктү Тыва Республиканың Чазааның чанынга тургузары эргежок чугула. Ол ажылчын бөлүктүн составына моол дылды эки билер эртемден Г.Ч.Ширшин, а ол ышкаш Камбылама эргелелиниң билиглиг, дуржулгалыг ламалары кирген турарын күзээр мен.

Алексей ДУТЕРЖАА,
дайын болгаш күш-ажыл
хоочуннарының Кызыл
хоорай чөвүлелиниң президиум кежигүнү.

ЧАА ХЕЙ-АЪТ-БИЛЕ

Республиканың ортумак профессионал тускай эртемниг кадрларын белеткээр 13 өөредилге черлериниң башкыларының август чөвүлел хуралы “Найырал” кинотеатрының залына август 28-те эрткен.

2002-2003 чылда чоруттунган ажылдарын түннөп, келир өөредилге чылында чедишкенин, дуржулгаларын солчуп, чаа базым, хей-аът-биле ажылдап эгелээринге белен удуртукчулар, башкылар зал долдур чыгып келген. Хуралдың байырлыг ажыдышкынының соонда ТР-ниң Профессинал эге өөредилге черлериниң департаментизинин

даргазы Николай Энчек-Кулакович Ооржак сөс алган. Илеткелинге эрткен өөредилге чылында шудурга ажылдаан үлегерлиг мурнакчы училищелерни демдеглөп, ниити сорулгаларны, угланышкыннарны айткан. “Профессинал эге өөредилгеге күрүне стандарттарын киирериниң айттырыглары” деп дыңнадыг-биле чыылган-

нарны Лариса Хомушкуевна Монгуш таныштырган.

Дараазында училищелер төлээлери санал-оналдарын солчуп, берге-даа, солун-даа башкылаашкын ажылында бар эрткен чылгы чедер-четпес талаларга хамаарыштыр кыска түннелдерни кылган. Училище бүрүзүнүн сорулгалы, угланышкыннары бот-боттарындан онзагай, тускайлаңы-биле ылгалдыг. Ылаңгыя 13 дугаарлыг (Бай-Тайгада) ортумак профессионал-техниктиг училищениң сургуулары тыва национал эдилел-херексел, каасталга, аш-чем

кылырының талазы-биле бедик мергежилди чедип ап турарлар. Сарыг-Хаяның чонар-дажындан онзагай дүрзүлери дигризи, республика чергелиг ус-шеверлерниң делгелгезинге каш удаа тиелеп келген. Мөзү-бүдүш хевирлээринин, кижизидилге ажылынга сагыш салышкыны-биле Ак-Довурактың 3 дугаар училищези муруну керде турар. Сургуулар аразына культура-массалыг хемчеглерни эрттирип, кичээлден дашкаар ажылдарны чорудары өөредилгеге эки салдарлыг дээрзин Балгазын училищезиниң башкы-

лары боттарының дуржулганындан түннээн. Илеткелдер, саналдарның соонда ТР-ниң Профессинал эге өөредилге департаментизи ажылынга бердинген, хоочун, бурунгаар көрүштүг анык башкыларны чаа өөредилге чылының эгелээни-биле байыр чедирбишаан, шаңнап мактаан. Училищелер база боттарының ажилдакчыларына байыр чедирип, байырлыг хүнде сөс алыксааннар хей болган.

Хүннүн ийиги чарты ПУ-1-ге секциялар ажылы-биле уламчылаан.

Тайгана ОЧУР.

Ыдык ыр шилиттинген

Самагалдай суурга К.Базаң-оол аттыг Культура бажыңыга кожуунун ыдык ыры — гимниң шилилгези болган. ТР-ниң Күрүне шаанналың лауреады, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Кара-Күске Чоодунун «Тес-Хем» деп шүлүү ыдык ырының сөзүглелинге тааржыр деп шилиттинген турган, Кызылга-ла. Аңаа элээн каш композиторлар аялга бижээш, дээрэзин шилири-биле ТР-ниң Композиторлар эвилелинге дужааган. Комиссия өөренип көргөш, үш аялганы шилээш, оларның аразындан тааржыр аялганы шилип алыры-биле кожуунче чоруткан. Композиторлар Кертик-оол Данзын, Болат-оол Ангырак, Мерген-оол Нурсат оларның чогаатканы аялгаларны кичээнгейлиг өөренип көргөш, Болат-оол Ангырактың аялганын шилип алган. Ол Кызыл-Арыг дузалал школазында ыры башкылап ажилдап турар. Кожуунун ыдык ырызын Төлээлекчилер хуралыга бадылаан соонда, «Самагалдай» солунга чырыдып, чонга таныштырар. Бо ажилга киришкен кижилерге шуптузунга четтиргенин тес-хемчилерниң өмүнээзинден илеретпишаан, культура килдизиниң эргелекчизи оларны кожуун юбилейлеринге киржип келиринче чалаан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Красноярскиге өөренир

Республиканың Р.Д.Кенденбиль аттыг салым-чаянныг уруглар школазының башкызы Валерий Дыртый-оолович Ондарның өөреникчилери янзы-бүрү конкурстарга тиелекчи болуп келгенин бистиң солун удаа-дараа чырыдып келгенин билер силер. Ылаңгыя ооң өөреникчизи Байлак Монгуш шыырак дээн киржикчилерлиг регионнар аразының мөөрейлеринге безин доктаамал шааналдыг черлерни ап келген болгай. Бо чаа өөредилге чылында Байлак Красноярскиниң музыка колледжинче өөренип кирип алган. Ону чедишкенин дооскаш, улаштыр дээди эртем четкеш, төрөөн школазынга ол кээп ажилдаар дээрзинге башкылары идегеп турар. Эки өөрөн, Байлак! А Валерий Дыртый-оолович чаа өөредилге чылында база тергийн өөреникчилерни доостурар болзун деп күзеп каалыңар!

С.БАЛЧЫР.

Чурукта: В.Д.Ондар өөреникчизи Байлак-биле ксилофонда ойнап турары.

Василь БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Экии, школа!

Бистиң Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынга чаа өөредилге чылының эгелээнинге тураскааткан сентябрь 1-ниң байырлыг чыскаалы болуп эрти. Аңаа башкыларывыс, эштеривис-биле ужураштывыс. Школавыс дыка каас-чараш апарган, долгандыр чечектер дээрге чечектер! Байырлалда башкыларывысты көөрүмге, аяның-чараш, аныксыг болду. Клазывыс оолдары өзүп, узаан, а кыстар — чинге, чараш апаргылаан-дыр. Башкыларывыска чечек тутсуп, байыр чедирип, өөрүп хөгледивис. Баштайгы коңга бистерни класстарже кыйгырды.

Чаа өөредилге чылында башкыларывыска кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкенин күзээр-дир бис. Ылаңгыя клазывыс башкызы Светлана Сарыг-ооловна Кууларга дыка ынак бис. Чаа өөредилге чылы-биле!

Өлчеймаа БИЧЕ-ООЛ,
7 «в» класстың өөреникчизи.

Ус-шевер башкы

Кызыл-Мажалыкта уругларның уран чүүл школазында чазанып-чонар салбырның өөреникчилери республика болгаш оон дашкаар-даа болуп эртип турган делгелгелерге удаа-дараа шааналдыг черлерни ээлеп келген. Ылаңгыя мастер-башкы Окан-оол Салчактың чедишкени уруг. Уруглар-биле барык 25 чыл ажилдап турар бо башкының өөреникчилери эмгежок. Чонар-даштан болгаш ыяштан чазанырындан аңгыда, бо салбырның өөреникчилери сөөк-биле чазанырынга база мергезеэн. Ынчангаш сөөктен чазан янзы-бүрү каасталгаларны, хевир-дүрүүлери, этерекселдерни чазаш, делгелгелерге ылгалып, хөйүнү сонуургалын чаалап ап келген. Чаа өөредилге чылында база-ла ол ажилын уламчылаарлар.

С. САЛЧАК.

ШУПТУВУСКА ЧООК БОЛГАШ ЭРГИМ

Август 28-те В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы Анатолий Сергеевич Серенниң 55 харлаанынга тураскааткан чогаалдыкчы кезээзи болуп эрткен. Кызыл хоорайның интеллигенциязы, культураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчылары, найысылалдың чурттакчылары Тываның ховар оолдарының бирээзи бо кижини дыка эки билер болгаш хүндүлээр. Чыылган чон фойеде делгезен тыва парлалганың чырыкче парлааны А.С.Серен дугайында ном-дептер, солун, сеткүүлдерин улуг сонуургал-биле көрүп, таныжып турлар. Баянда ойнап олурар, арын-шырайында хүлүм-зүрүг чайнаан бичии оол каракка дораан илдилип келир. Ол дээрге 1959 чылда үнген «Сылдысчыгаш» солунун маадыры — дөрткү классчы Толя Серен болду. Уран чүүл көрүлдезинге идепкейлиг киришкени дээш ол солунда мактаткан. Оон аңгыда база-ла хөй-ле чүүлдерде бо талантылыг, организаторжу удуртукчунун дугайында чылыг-чымчак сөстөрни Тываның ат-сурагылыг кижилери бижээп болду.

Тываның Улустун чогаалчызы К-Э.К.Кудажының ханы утка-шынарлыг очеригин улуг кичээнгей болгаш сонуургал-биле номчуп турлар. «Анатолий Сергеевич» деп ат-шолада кижикайгаар чүве чок, анаа-ла дыка эптешкен сөстөр-дир» деп чогаалчының бижээнинге, шынап-ла, кым-даа чөпшээрэжир боор. Кижилерге, чонунга ол хире эргим, чоок кижидир.

Делгелгеде солуннарга Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак биле ТР-ниң культура болгаш национал херектер талазы-биле сайыды Эрес Александрович Данзын чедип келгеш, сонуургал номчуп тура, аразында чугаалажы бердилер.

—Силерниң база «Сылдысчыгаш» солунунга үнген мындыг чуруун бар боор аа, Дандар-оол Көк-Хунаевич?

—Мен хөөкүйде ыңдыг чурук кайда боор. Бир катап шүүнчелер-биле тургускан кроссворд тыпкаш, «Сылдысчыгашче» чорудупкан мен. «Шын эвес тыпкан-дыр сен» дээн харыс кээрге, мээң улузум чажырыпкан чүве ышкажыл — дээш каттырды. Улаштыр ол Анатолий Сергеевичиниң дугайында чылыг-чымчак сөстөрни чугаалады.

Ол кезээ театрга келген кижикай бүрүзү онзагай сактышкынарны сактып, чугаалап турдулар. А.С.Серенниң хөй талалыг салым-чаянның билбес кижикай чок деп болур. Ол кайгамчык энергиялыг удуртукчу, уран талантылыг режиссер, үлегерлиг спортчу, бодунун эгелээшкени-биле университетти тургузуп шыдаан педагог, сагыштарга артып калган солун дамчыдылгаларны телевидениеге чорудуп турган телебашкарыкчы-журналист, Тываның ыдык ырын, сүлде демдээн чогаалдышкан политик, ынак ырлары-выстың күүседикчизи ыраажы, хөгжүмчү. Ооң-биле кады ажилдап чоран кижилер, шынап-ла, аас-кежикти бис дижип турарында ужур-ла бар. Байырлыг кезээге төөгү эртемнериниң доктору, делегейниң дириг эртинези аттың эдилекчизи,

Ш.В. Кара-оол байыр чедирип тур.

Юбилар сценада артистер-биле кады.

чогаалчы М.Б.Кенин-Лопсан Тываның ак-көк даглары, ыраажы хемнери аңаа кезээде энергиякүштү берип чоруурун күзеди. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Ш.В.Кара-оол «Кажан ажил-херекти Анатолий Сергеевич удуртуп турар болза, ыңчан сагыш-сеткилим дүвүрөвес» диди. ТР-ниң өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов, партия-совет ажылының хоочуну Т.Ч.Норбу, культураның хоочуну К.Ч.Сагды, ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы Б.К.Балчий-оол, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Ч.Куулар, 70 чылдарның комсомолчулары, кады комсомолга ажилдап чоран өөрлери В.И.Глушечков, А.Б.Монгуш база күш-ажылчы базымнарын эгелээни Би-Хем кожуунун төлээлери — В.Н.Гончаров, М.М.Оюн болгаш өске-даа хөй билдингир кижилер ол кезээ А.С.Серенге байыр чедирип, өөрүп четтиргениниң сөстөрүн чугаалаан.

«Шынның» 75 харлаан юбилейинде хөй номчукчулары-высты, авторлары-высты, хоочун журналистеривисти чыып, байырлаан бис. Аңаа байырлалдың улуг концертинге киржир артистер тыппайн бергедежил аш болган бис. Чайгы үеде артистер шөлээде-ле болгай. Ынчалза-даа ыңчангы парлалга сайыдывыс А.С.Серен ол-бо телефоннаан соонда, даарта он шакта артистер чыгып келир деп дыннатты. Ындыг амыр каа чыгып келирил аан деп сестип турдуvus, ыңдыг эвес, таптыг-ла он шак турда, шынап-ла, шупту чыгып келир чорду. Кончуг тодаргай чугааны А.С.Серен кылган соонда, ай чыгы бисти сагышсырадып келген айтырыг хензиг када-ла чогуу берген-не болгай. Оон аңгыда журналистерниң бири спортчу спартакиадазын база Анатолий Сергеевич организастап эрттиргени — тыва журналистиканың төөгү-

зүнде артып калган уттундурбас болушкун.

Байырлыг кезээге Анатолий Серенниң сөзүңге Сергей Бадырааның «Тыва — любовь моя» деп ырызының баштайгы күүселдезин дыңнадывыс. «Кызыл», «Дангына» дээш, өске-даа ырларын шагда-ла дыңнаан бис. Анатолий Сергеевич бир-ле чаа чүүлдү тыпкан, чогааткан чоруур. Бо удаада оон, «Мосфильмге» кинога ойнааны илереп келди, удавас ол ак-көк экранга киноактер кылдыр көстүп келир-дир.

Чырык черге кижиниң чаяттынып келгени ада-иезиниң ачызы-ла болгай. Ол кезээ чыылган чон Анатолий Сергеевич Серенниң ада-иезиниң дугайында хөй-ле чаагай-чараш сактышкынарны чугааладылар. А Тываның уран чүүлүнүн тергийннери, бичии чаштар ыры-хөгжүм, танцы-самы-биле аян тутту.

Кезээкиниң 8 шак турда, байырлыг хөгжүм үнү чангыланы берди. Бо шакта, бо минутта ол чырык черге төрүттүнген! Байыр чедирген динмиттиг адыш часкаашкынарны демнежи берди.

—50 харлаанымны база-ла мынчаар уткудум, беш чылдың дүрген эрте бээр деп билбедим, база катап силерге мында бо кезээ чыгып келгениңер дээш улуу-биле өөрүп четтирдим — дээш, ол элээн каш ырларны боду бараалгатты.

Кызыл хоорайның Пенсия фондузунун төлээлекчизи А.С.Серенге байыр чедирип, бо хүнден эгелеп пенсионерлерниң одуруунда киргениниң бадыткалы кылдыр шынзылга (удостоверениени) документини тывысты. А сагыш-сеткили-даа, ал-боду-даа анык хевээр Серен сценага улаштыр ырлап-ла турду. Ындыг кижилер ховар дээрзи чугаажок. Моон сонгаар-даа оруунар ак, чедишкенин билер болунар, Анатолий Сергеевич!

С. ДАЧЫН-ХӨӨ.
В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Ажыл-ишчи аваларга

АЖЫГЛАП КӨРҮНЕРЕМ

Бо хүннерде чоннун чазын тарып белекпей алган ногаа, кат-чимис, картошказының дүжүдүн ажаап алыгы адакталыдаа берзе, ону шыгжаарының, дузаарының, вареньелээриниң, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өг-бүлө бюджетинге немере кылдыр келир чылга чедир курлавырлап белеккээри арткан. Редис, укроп, көк кулча дээш, өске-даа дүрген быжар болгаш белени-биле чиптер ногаалар база эрте быжар каттардан аңгыда, дузап белеккээринге хереглиг огурец, помидор, перец, морковь, свекла дээн хевирлиг ногаалар, дазыл чемиштиг культуралар амдызында өг-бүлелерниң ногаа тарыыр участоктарында база сайгарлыкчыларның баартактарында бар. Ынчангаш бодунун уруг-дарыының, кышкы чижинге немерде курлавыр кылдыр белекпей турар азы белекпей алыр сагыштыг, ынчалза-даа ону канчаар кылырының аай-бажын билбейн баар хире кижилерге аргасүме-даа болуру-биле дараазында амданчыдып, ажыдып белекпей, хайындырып алыр чемнерниң тургузуун сүмеледивис.

ОГУРЕЦТЕРНИ ДУЗАП БЕЛЕТКЭЭРДЕ

оларны баштай чуггаш, 5-6 шак иштинде соок сугга тургузултар. Ооң соонда арыдыр белекпей алган шил саваларже суп кириер. Аңаа амдан кирип хереглээр бүгү-ле ногаан үнүштерни бичеледир хеггеш, банкада огурецтерже салгаш, амдан чыдып, ажыдыр белекпей алган изиг сугну (дараазында маринад дээр) кудар.

Банкалар соой бергенде маринадты сыскай куткаш база катап хайындыргаш, огурецтиг банкаларже ийи дугаар кудуп каар. Ол банкаларның аксын эки кылдыр дуглааш, куду баштандыр соодур тургуза салыр. **Маринадты белеккээрде**, чигир биле дусту хайнып турган сугже немер алыр. Эзилдиригге бичии уксус холааш, оожум отка 15-20 минута иштинде хайындырар.

5 ЛИТР СУГГА МАРИНАДТЫН ТУРГУЗУУ МЫНДЫГ:

100 грамм дус, 200-250 грамм чигир, 50 грамм 80 хуулуг уксус. 1 литр банкага 5 борбак кара перец, 4-6 вишня бүрүзү,

2-3 лавр бүрүзү, 1-2 борбак хрен дазылы база чеснокуту таарыштыр холуур.

Эрттир быжа берген огурецтерден салатты кылырда 1 кг огурец, чеснокуту 2-3 зубчиги, бичии хрен дазылы, 20 грамм дус холуур. 1 литр сугга 0,15 л чем уксузу, 50-125 гр чигир, 1,5-2 улуг омааш ишти горчица кирер.

Эрттир быжа берген огурецтерни үрезининден аңгылааш, улуг савага дузааш, 10-12 шак иштинде соок черге тургузуп каар. Чогуур үе эрткен соонда огурецтерни чулуундан (ылгалып келген суундан) аңгылааш, оларны 2-4 кезекке чара кескеш, амдан кириер чүүлдер-биле банкаларже холуштур ургаш, ооң кырынче изиг маринадты кудар. Бир литрнин банкаларын 15-20, үш литрнин - 30-35 минута тургузултар.

ТОМАТТАН СОУС

Быжа берген помидорлары, улуг, чигирзиг кызыл перецтерни үрезининден аңгылааш, хээй кезер. Борбак согунаны база хээй кезип белекпей алыр. Белекпей алган саваже поми-

дорларны, перецти, согунаны, чууруп каан кара перецти, сельдерейниң үрезиниң, чууруп каан гвоздиканы, дусту катый урар.

3 минута иштинде хайындыргаш, оттан адырар мурнунда укстуу таарыштыр холуп алыр. Соусту шүүрээш, банкаларга бичии-бичии кылдыр үе куткулап алыр. Ол погребке азы соодукчуга шыгжаттынып болур.

Ооң тургузуунга:

5,5 кг бышкан помидор, 2 борбак улуг кызыл перец, 4 борбак согуна, 60 гр чууруп каан кара перец, 75 гр сельдерей үрезини, 2 улуг омааш ишти чууруп каан гвоздика, 250 гр дус, 250 гр 6 хуулуг уксус негеттинер.

ТОМАТТАН КЫЛГАН СОК

Бышкан помидорларны эът тыртар машинага тырткаш хайындырылтар, дузун амданын бодай аарак холуур. Изиг сокту банкаларга чара куткаш, чартык литрлерни 10 минута иштинде, бир литрлерни халдавыр чок болуру-биле 15 минута иштинде стерилизастаар.

Помидорларны дузаарда бышканнарын, чедир бышпааннарын аңгы-аңгы кылдыр дузаар. Бышкан помидорларга кудар дузаашкынныг суг азы рассол соок болур, а ногаан помидорларга - изиг. Ону дузаарда улуг савага таарыштыр салгаш, бүгү-ле амдан кириер холуксааларны немерээш, аксын арыг салфетка-биле көвээш, быжыг кылдыр базырып каар. Каш хонук эрткен соонда, ону соок черге тургузуп алыр.

10 кг помидорга 100-200 гр укроп, 50 гр хрен дазылы, 100 гр кара инек-караа бүрүзү, 20-30 гр чеснок, 15 гр ажыг кызыл перец хереглеттинер. Кызыл болгаш кызылымаар өңнүг помидор-

ларның дузап каан суунга 10 литр суг, 500-700 гр дус, а шала хүрең болгаш ногаан помидорларга 600-800 гр дусту холуур.

Капуста дузаарына Слава, Южанка, Подарок, Стахановка 1513 дээш, өске-даа орай болгаш шала орайтадыр быжар сорттарны ажыглап болур. Капуста дузаарына октябрь, ноябрь айлар таарымчалыг. Капуста дузаарына ыяштан кылган доскаар савалар кончуг таарымчалыг болур. Ынчалза-даа амгы үеде баалыңныг сакпыңнарны, демир-хумуннарны, тазтарны болгаш ишкери шил саваларны колдады ажыглап турар.

Капуста дузаар ыяш доскаарның суг акпас черлерин хынап көргөш, шыгыдыр өттүргөш, саваны баш бурунгаар белекпей алган инек-караа хандызы холаан изиг суг-биле арыглааш, изиг буска тургузултар. Баалыңныг азы шил саваларны албан изиг суг-биле чуп арыглаар. Бир эвес ыяш доскаарлар чаа болза, ооң өске, чаа чыдын чидирери-биле каш шак иштинде аңаа сугдан кудуп каар. Ол үеде сугну чаңгыс аай өң киргизе чедир солуп турар. Дузаарына кадык, тырың, эки бышкан шала чигирзиг амданыг болгаш буступ чирилбээн база доңмаан капуста баштарыны алыр. Ооң кырыкы ногаан, хирлиг, самдарара берген бүрүлерин ап кааптар. Капустаның өзээн бажы-биле дең кылдыр кескеш, суг-биле чуггаш, силпиг каапкаш, өзекти долгандыр ийи азы дөрт кезек кылдыр чара кескилээш, дузаарына эптиг кылдыр доорагылаптар.

Дузаар капустага амдан кириери-биле морковьту, кишкулааны, лавр бүрүзүн, укроп үрезинин холуур. 10 кг капустага 170-200 гр үүрмектей хегген морковь кирер. Киш-кулааны болгаш клюква деп катты чуггаш,

ооң чүгле кадын алыр, холуур үзүн марля өттүр шүүрээш, шуптузун холуштур былгап белеккээш, эмин эрттир тырый баспайн, белекпей алган саваларже салгаш, кырынче база-ла кат болгаш өске-даа үнүштер-биле кылган маринадты куткаш, 10 хонук дургузунда 0-5 градус соок черге тургузуп каар.

Бир эвес капустаны хөй хемчээлтиг кылдыр дузап турар болза, 100 кг капустага 3,5 кг морковь, 2-2,5 кг дус негеттинер. Дус хоюг, арыг болгаш кургаг болур. Бир эвес улуг савада дузап каан капустаң суу эвээш, капуста кургаг болза, кырында базырыын аартадып каар. Ийи-үш хире хонганда-даа, согу кырынга үнүп келбес болза, база катап рассолду немерептер. Ынчан сава долуп кээрге, капустаны база немер салыптар. Ооң соонда кырынга арыг капуста карты азы арыг пөс, чок-ла болза ийи каът марляны салгаш, 10-15 кг аар деңзилиг ыяш сава аксы-биле базырып каар.

Дузап каан капустаң агаарның температуразы 20-24 градус соок черге тургузар, ынчаар кылган соонда 10-15 хонук эрткенде, капуста сарыгзымаар өңнүг апаар болгаш шала ажыксыг амданыг болур. **Капустаның дус сиңип, ажышкын болу бээрин** савада капустаң кырында дустуг сугнун көвүүндөн эскерип болур. Капустадан ылгалып келген багай чытты 1-2 хонгаш-ла шөйбек ыяш-бияе саваның дүвүнге чедир элээн каш черлерден үттей кири идип үндүрер. Кажан капуста элээн сиңип кире бергенде, кырыкы ногаарара берген өрөмеленчек чүүлдү арыглап, салфеткаларны арыг сугга чуггаш, кургадыр сы туткаш, дедир капустаң кырында шыва салгаш, аар чүк-биле базырып каар.

2003 чылдын сентябрьда Тывага Калачакраны ыдыктап эрттиреринин ПРОГРАММАЗЫ

Эрттирер чери — Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион

Сентябрь 1-де (17.00—20.00) —Калачакраның мандалазын тудар черни ыдыктаары.

Сентябрь 2-де (17.00-20.00)—Калачакра мандалазын тудуп эгелээри.

Сентябрь 3, 4, 5 (17.00—20.00) — Халга Джеюн Дамба Ринпочениң эге өөредии.

Сентябрь 6-да (10.00—13.00)—Калачакра мандалазын тудары.

Сентябрь 7-де (10.00—13.00) —Калачакраның езулал танчызын Намгьял ламалары күүседир.

Сентябрь 8 (17.00—20.00)—Калачакраның белеккел ыдыктаашкыны.

Сентябрь 9, 10 (17.00—20.00)—Калачакраның кол ыдыктаашкыны.

Сентябрь 11, 12 (9.00—21.00)—Калачакра мандалазын көөрү.

Сентябрь 13 (9.00)—Калачакра мандалазын бузары.

Ачы-буян өргүлдезиниң реквизииттери:

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы
ИНН 1701033172
КПП 170101001
Л/с 40603810300002000222
«Тыва Республиканың Улус банкызы» АБ ААН-ниң банкызында
БИК 049304735
ИНН 1700000350
Кор/счет
30101810500000000735
Телевирниң сорулгазы —
«Ачы-буян өргүлдези».

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Меңээ алдар-хүндүнү көргүзүп, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты тывысканы дээш Тыва Республиканың Чазанга өөрүп четтиргенимиңи сагыш-сеткилим ханызындан илереттим. Силерниң бедик бүзүрелиңерни шын-зыдар болгаш бистиң девискээрлеривистиң экономиктиг чечектелишиңкини болаш социал

чаагай чоруу дээш улам чүткүлдүг ажылдаар мен.

Силерге болгаш Силерниң чаңгыс чер-чурттуларыңарга чаагай амыдыралды, даартагы хүнүңге бүзүрелдиг болурун күзедим!

Хүндүлел болгаш моон сонгааргы кады ажылдакчы-гавыска идегел-биле Томск областың Курдумазының даргазы Борис МАЛЬЦЕВ.

Бай-Тайга кожууннун Кызыл-Даг суму чагыргазы, Кызыл-Даг кедээ ажыл-агый каттыжылышкыны «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы», күш-ажылдың хоочуну, хөй чылдарда «Кызыл-Даг совхозта трактористеп ажылдап чораан

Чиниров Сарыг-оолович СААЯНЫҢ

аар арааш мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хань кажыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7047. Чагыр 101.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээргэ эргелелинге бүрүткелтиг.

Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.